

Михайло Гукор

**ЄВРЕЙСЬКІ ГРОМАДИ ЛЬВІВЩИНИ:
ЖАХІТТЯ ГОЛОКОСТУ**

Національний історико-меморіальний заповідник «Бабий Яр»
Київ-2023

Передмова

У 1933 році до влади в Німеччині прийшов Адольф Гітлер, який затвердив у країні націонал-соціалістичний режим. Цей режим ґрунтувався на нацистській расовій доктрині, згідно з якою німці – "арійці" належать до вищої раси, а євреї вважалися Untermenschen – недолюдьми.

У виявлених після закінчення війни документах зазначено, що остаточною метою Гітлера було повне знищення всіх євреїв у всьому світі. Для виконання цього плану євреї були зігнані в гетто, були організовані трудові, концентраційні табори і табори знищення, в які доставлялися євреї; нездатних трудитися вбивали відразу, решта була приречена на смерть від голоду і хвороб.

За роки Другої світової війни нацисти знищили близько 6 мільйонів євреїв, з них півтора мільйона дітей, що становило приблизно третину загальної чисельності євреїв в усьому світі в той час. Планомірне знищення євреїв не можна назвати просто актом геноциду, настільки безпрецедентним воно було за масштабами, опрацьованості і реалізації. Це була спроба знищити цілий народ, де б не перебували його представники. Саме тому геноцид єврейського народу в роки війни отримав назву – Голокост (англ. Holocaust – «всеспалення»).

В історії Голокосту увиразнюють 4 основні етапи:

1933-1938 – початок відкритої державної антисемітської пропаганди в Німеччині, т. з. «Нюрнберзькі закони», згідно з якими євреї не вважалися громадянами Третього рейху, послідовна та поступова дискримінація євреїв Німеччини в усіх сферах соціального життя. Від 1938 антисемітська політика поширювалася на єврейські громади Австрії та Чехословаччини. Завершальна подія цього етапу – загальнонімецький єврейський погром («кришталева ніч»);

1939-1941 – фізичне переслідування єврейських громад Європи, переміщення євреїв у міські концтабори. Заохочення вбивств євреїв у Польщі, Німеччині, Австрії, Франції, Нідерландах та інших країнах;

1941-1943 рр. – реалізація гітлерівського плану суцільного знищення єврейського народу під евфемізмом «остаточне розв'язання єврейського питання» у формі масових розстрілів у спеціально відведених місцях, у гетто, розстрілів та отруєння газом у таборах смерті Аушвіц, Трєблінка, Белжець, Собібор, Майданек, Хелмно;

1943-1945 – продовження знищення євреїв у таборах смерті. Ліквідація гетто. Приховування нацистами наслідків Голокосту.

Львів

Історія євреїв у Львові сягає вглиб майже тисячі років. На нинішніх західноукраїнських землях (колишня Червона Русь) єврейські купці, звані раданітами, з'явилися вже у X столітті. На їхньому торговельному шляху, що вів із заходу на схід і зі сходу на захід, стояли руські городи Перемишль (перша згадка про це місто походить із 981 року), Белз (з 1030 р.), Буськ (з 1087 р.) і поселення, що стало зародком Львова. Середньовічний історик Бартломеї Зіморевич, пишучи про жителів Львова давньоруських часів, згадує також євреїв: «У передмістях жили русини, вірмени і жида. Мали вони свої святині, бо оселилися тут їх предки...»¹.

Прийняття євреїв. Казимир Великий і євреї. *Войцех Герсон.*

Отже, євреї жили на тих землях ще перед правлінням галицького князя Лева (1293–1301 рр.). Ця громада зросла кількісно за часів Казимира Великого.

Король дозволив євреям селитися на польській землі², взяв їх під державну опіку і надав їм громадянські права³.

¹ Zimorowicz, Pisma z dziejów Lwowa. – Львів, 1899, стор. 17.

² З XIII століття в Західній Європі тривали утиски євреїв. 1290 року їх вигнали з Англії, 1306-го – з Франції, а 1492-го – з Іспанії. У XIV ст. почали гнобити євреїв і в німецькій імперії. Найбільший вплив євреїв до Польщі припав на половину XIV ст.

³ Казимир Великий визнав євреїв «слугами скарбниці» й 1334 року поширив на всіх громадян т. зв. Каліський статут, який у 1264 році видав великопольський князь Болеслав

Записки про львівських євреїв є в гродських і земських актах 1356 р., коли Львів отримав магдебурзьке право від Казимира Великого⁴. Відтоді місто розвивалося значно жвавіше й невдовзі стало великим торговим і ремісничим центром. У цей процес євреї вклали свій важливу внесок.

Міські євреї мали право жити лише в межах свого кварталу. Гетто мало дві основні вулиці: частина сучасних вулиць Івана Федорова і Староєврейської. Зі східного боку його кордоном була стіна міського арсеналу, з південної – міська стіна. Західний кордон утворювався стіною, що захищала квартал від вулиці Шкоцької (нині Сербська). З півночі єврейські будинки прилягали до задніх частин будинків на вулиці Руській. На ніч Єврейська брама закривалася з боку міста і зсередини.

В 1550 році в єврейському кварталі проживало 352 людини, в ній були окрема синагога, інші релігійні і громадські установи. Загальним у міській та передміській громаді був цвинтар.

Від XVI до XX століття Львів був одним із осередків європейської науки і культури. Окрім поляків, тут жили й працювали видатні люди єврейського походження – філософи, талмудисти, історики, письменники, поети, публіцисти, правники, математики, медики і фармацевти, астрономи й митці. Століттями вони несли славу свого роду, міста і держави. Крах цієї спільноти настав через вибух Другої світової війни та німецьку окупацію.

Давній єврейський цвинтар⁵

Давній єврейський цвинтар розміщувався в межах сучасних вул. Раппапорта, Клепарівської, Броварної та Базарної на місці сучасного ринку “Краківський”. Це був один із найдавніших єврейських цвинтарів у Європі. Сьогодні не існує.

Перша згадка про давній єврейський цвинтар у Львові в міських актах датується 27 травня 1414 року. У книзі міських рахунків з 1480 р. є запис, який також свідчить про існування єврейського кладовища. Ділянку на цвинтар виділили євреям на тривале користування на т.зв. обшарах (грунтах, що оточували місто довкола і належали місту), які надав місту привілей короля Владислава Ягайла (*Władysław Jagiello*) від 18 вересня 1415 року.

Після неодноразових купівель приватних ділянок територія кладовища у XVII ст. досягла розмірів, які обмежуються вул. Я. Раппапорта, Базарною,

---

Побожний. Дальші привілеї для євреїв ухвалено в 1354 і 1367 роках. Див.: Z. Kaczmarczyk, Polska czasów Kazimierza Wielkiego. – Краків, 1964; J. Wyrozumski, Kazimierz Wielki. – Вроцлав, 1982; J. Kurtyka, Odrodzone królestwo: monarchia Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego w świetle nowszych badań. – Краків, 2001.

⁴ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Aleksandra hr. Stadnickiego / Wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego, t. 4, poz. 5.

⁵Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДІАЛ) 129/3/268:1; ЦДІАЛ 701/1/373; ЦДІАЛ 701/3/1279; ЦДІАЛ 742/1/980:8; M. Bałaban, Dzielnica żydowska. Jej dzieje i zabytki (Lwów: nakładem Towarzystwa Miłośników Przeszłości Lwowa, 1909), 78; M. Bałaban, Zabytki historyczne żydów w Polsce (Warszawa, 1929), 119; M. Bałaban, Zapomniane zabytki, Sztuka, 1911, S. 4-5.

Броварною та Клепарівською. Його кордони збігаються з територією кладовища, окресленою на давньому плані міста Львова, який виконав Жан дю Дефіє (Du Desfilles) у 1766 р. Тоді межі цвинтаря отримують постійний характер, який майже не змінюється до Другої світової війни. На плані 1766 р. на території кладовища видно також обриси плану старої цвинтарної синагоги “Бет Алмін Яшан” (Beth Almin Jaschan). Давній цвинтар довгі роки залишався спільним для обох єврейських общин Львова: передміської, заснованої ще в княжі часи, і міської, закладеної після розбудови міста за магдебурзьким правом.

Давній єврейський цвинтар, 1910-1912 рр.

(Колекція Ігоря Котлобулатова)

22 серпня 1855 року цвинтар було офіційно закрито. Того ж року, за архівними даними, під час епідемії холери тут спочило багато євреїв. Закрите кладовище почало занепадати. Його знищений вигляд так описує в своїй праці про цвинтар Маєр Балабан (Bałaban): “...час зробив своє, невідновлені пам’ятники грозять завалом. Стежки такі тісні, що з трудом можна протиснутися, а дерева і кущі в’яжуться внизу в один густий недоступний ліс...”. Ще у XVIII ст. густі крони дерев на єврейському цвинтарі утворювали влітку великий балдахін. Взимку 1914–1915 рр. під час російської окупації вікові дерева зрубали для опалення будинків.

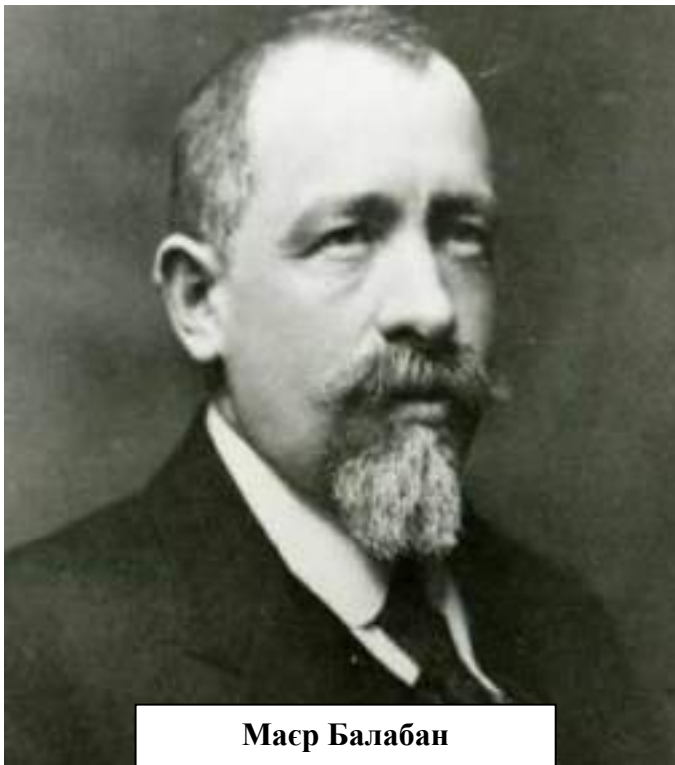
У 1920-х рр. львівський рабин др. Леві Фройнд (Freund) з арх. Юзефом Авіном (Awin) заснували при Львівській єврейській громаді “Кураторію опіки над єврейськими пам’ятками”. Єврейський цвинтар знову отримав статус пам’ятки, який ще на поч. ХХ ст. надала йому австрійська влада. У 1928 р. і 1931 р. тут проводяться відновлювальні роботи, зокрема реставрація передпоховальної каплиці Бет Тахара, цвинтарної синагоги “Бет Алмін Яшан” та багатьох нагробних пам’ятників. Після розчищення і консервації каменю тут встановили 532 нагробки на бетонних фундаментах.

Сьогодні старий єврейський цвинтар не існує. Згідно з оцінкою фахівців, протягом більше 500 років на його території, що займає близько 3 га, поховано 25-30 тис. осіб.

Цвинтар знищили спочатку німецькі окупанти, а пізніше радянська влада. Як історико-культурна пам’ятка цвинтар проіснував під опікою єврейської громади до 1942 р.

Під час німецької окупації тут знову почалися несанкціоновані поховання осіб, які померли від інфекційних хвороб. Ці останки не піддавали кремації, точне місце захоронення не фіксувалося, тому німецька окупаційна влада не тільки заборонила функціонування кладовища, але й почала його планомірно ліквідувати.

У радянський період на місці цвинтаря в 1947 р. влаштовано продовольчий ринок “Центральний”, відомий у Львові як “Краківський” (перенесено з місця, де ринок існував від середньовіччя), а давні нагробні плити використано для мощення вулиць та спорудження підпірних стін. Плитами нагробків з давнього єврейського цвинтаря вимощене також подвір’я тюрми на Лонцького (вул. Бандери, 1).

Маєр Балабан

Сьогодні на частині території давнього єврейського цвинтаря розміщені колишній єврейський шпиталь фундації Мавриція Лазаруса (*Lazarus*) (тепер Третя міська клінічна лікарня, вул. Раппапорта, 8), амбулаторія та шпиталь старців (тепер клінічна лабораторія цієї ж лікарні, вул. Раппапорта, 4 і 6), які були побудовані для потреб єврейської громади. Вхід на кладовище був колись від вул. Шпитальної через подвір’я Похоронного товариства, біля возівні та трупарні (тепер не існують).

Перед Другою світовою війною дирекція старого єврейського цвинтаря висловила припущення, що найдавніші нагробки розташовані на могилах немовляти Якуба з 1348 р. та Мір’ям (*Mirjam*), дочки Сеула (*Seul*), з 1378 р. Однак, із цим

припущенням важко погодитися через те, що відчитати написи на древніх нагробках було дуже складно.

Видатних осіб євреї ховали в самому центрі цвинтаря, що, за словами М. Балабана, становив “єврейський пантеон”. Тут стояли нагробки Нахмана і Мордехая Ісаковичів (Izaakowicz) (†1618), Ісаака Нахмановича (Izak Nachmanowicz) (†1637), Ізує Фалька (Izuje Falk) (†1614), Давида Галеві (David Halevy) (†1667), Розі Нахманович (Золота Роза) (Roza Nachmanowicz, Gildene Rojze) (†1637), Адель Кікінес з Дрогобича (Adel Kikines) (†1710), рабинів братів Хаїма (Chajm) та Йони Райзесів (Jona Reises) (†1728).

На околиці поховані рабини Леві бен Якуб Кікінес (Levi ben Jakob Kikines) (†1503), Хахам Цві Ашкеназі (Chacham Zwi Ashkenazy) (†1718), Хаїм Раппапорт (Chajm Rappaport) (†1771), Якуб Орнштайн (Jakob Ornstein) (†1839), Абрагам Кон (Kohn) (†1848).

Біля них був розташований ряд із 129 нагробків з датою 1664 р., що свідчить про велику кількість жертв погрому, який вчинили студенти єзуїтської колегії.

Навесні 1914 р. у Львові під керівництвом Самуеля Горовітца (*Horowitz*) створено комітет, який займався відновленням нагробків єврейського кладовища, розкопками на його території та дослідженням епітафій.

Комітет доручив цю працю історику Маєру Балабану⁶, який мав також видати друком опис усіх пам’ятників цвинтаря. Тоді впорядковано значну частину цвинтаря, відкопано багато нагробків, пронумеровано їх, розшифровано близько 1400 епітафій, у тому числі й визначних осіб. Найдавніший зі збережених пам’ятників датувалися 1530 р.

---

⁶М. Балабан (1877-1942) народився у Львові, навчався у Львівському університеті, присвятив себе вивченню місцевих єврейських громад і міських осередків як основ історичної науки про східноєвропейських євреїв. Вивчення суспільної, культурної та політичної історії євреїв у Галичині зіграло визначальну роль у його праці. Його докторська дисертація "Львівські євреї на переломі XVI-XVII сторіч", як і багато його наукових і публіцистичних статей, відкривали єврейське життя Галичини. Саме його бачення єврейської історіографії сформувало покоління єврейських істориків, вихованих в Інституті єврейських студій і Варшавському університеті. Він підготував понад 60 студентів з історії польських євреїв згідно з університетською програмою і власним розумінням. М. Балабан виховав у них дослідницькі навички і педагогічні вміння. Він визначив їхнє сприйняття істориків єврейства у Польщі, коли вони розпочали наукову та громадську діяльність в останньому десятиріччі Другої Речі Посполитої. Захарій Р. Маєр Балабан – видатний історик польського єврейства // Науковий центр іудаїки та єврейського мистецтва імені Ф.Петрякової. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.jewishheritage.org.ua/ua/5618/maer-balaban-vydatnyj-istoryk-polskogo-evrejstva.html>

Подвір'я шпиталю, вигляд у бік вул. Клепарівської. Це була територія цвинтаря, 2016 р. Автор світлини Ольга Заречнюк.

Вхід на територію шпиталю, за ним розташовувався цвинтар, 2016 р. Автор світлини Ольга Заречнюк.

Залишки мацев – надгробних каменів зі зруйнованого цвинтаря, 2016 р. Автор світлини Ольга Заречнюк.

Синагога

У єврейському кварталі знаходилися: синагога «Золота Роза», Велика міська синагога та талмудична школа Бейт Гамідраш. На жаль, усі ці споруди було зруйновано під час Другої світової війни, лишилася лише стіна від синагоги «Золота Роза».

Синагогу «Золота Роза» у 1592-1596 рр. побудував італійський архітектор Павло Щасливий за участі Амвросія Прихильного і Адама Покори. Заплатив за будівництво багатий львівський купець, банкір і фінансист та, водночас, голова єврейської міської громади Іцак Нахманович.

За легендою, назва «Золота Роза» пов'язана із донькою Іцака Нахмановича, котра, для того, аби отримати дозвіл на спорудження храму, погодилася стати дружиною короля. А після того, як дозвіл було отримано — викинулася з вікна. За іншою версією, «Золота Роза» (або «Турей Загав») була присвятою одному з творів Давида бен Шмуел Га-Леві, одного з найвідоміших рабинів Львова. Він часто молився у цій синагозі. "Золота Роза" вважалася однією з найкрасивіших синагог у Європі.

Перша кам'яна споруда Великої міської синагоги була збудована у 1555 році на місці дерев'яної будівлі, відомої з 1320 р., яка загинула від пожежі Львова у 1527 р. У 1797 р. будівлю було розібрано і у 1801 р. — збудовано на її місці просторішу й розкішніше декоровану.

Бейт Гамідраш (івр. будинок мудрості) — приміщення єврейської релігійної школи, яке складалося з бібліотеки талмудичної літератури та навчального залу, а також молитовного залу. Перший Бейт Гамідраш у середньовічному Львові звели у XVII ст. з дерева. Він стояв між міською синагогою і «Золотою Розою». Але за наказом австрійського уряду школу розібрали і вимурували нову неподалік. У 1870 р. Бейт Гамідраш розбудували: добудували великий клас для навчання, а над молитовним залом — ще один ярус.

Зараз ця історична площа перетворилася на «**Простір синагог**». Майже за два роки вдалося законсервувати вцілілі залишки синагоги «Золота Роза», облаштувати на її території дренажну систему.

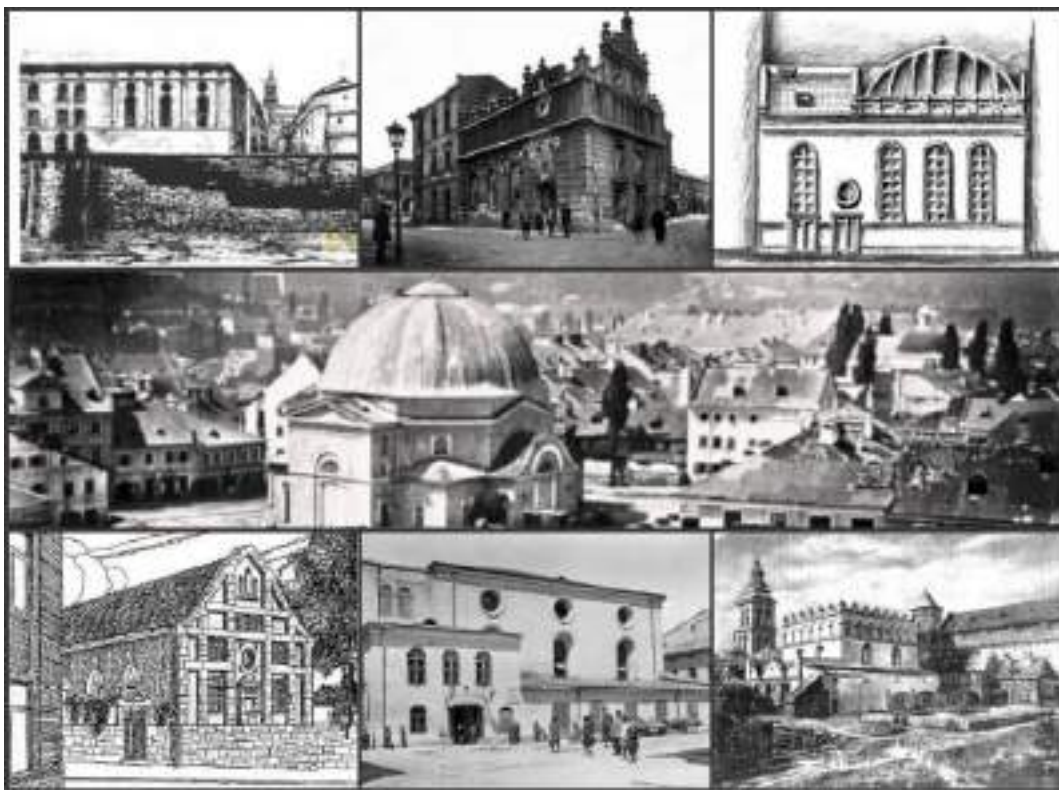
Автентичний фундамент Бейт Гамідраш очистили від бетону та встелили білим каменем. Також встановлено меморіальну інсталяцію «Увіковічнення» із цитатами мешканців Львова та євреїв, які були пов'язані з містом.

До Другої світової війни у Львові було понад 100 синагог і молитовних будинків. Більшість з них знищили нацисти під час німецької окупації міста у 1941-1944 роках. Тепер у Львові – тільки одна чинна синагога – “**Цорі Гілод**” на вул. Братів Міхновських, 4.

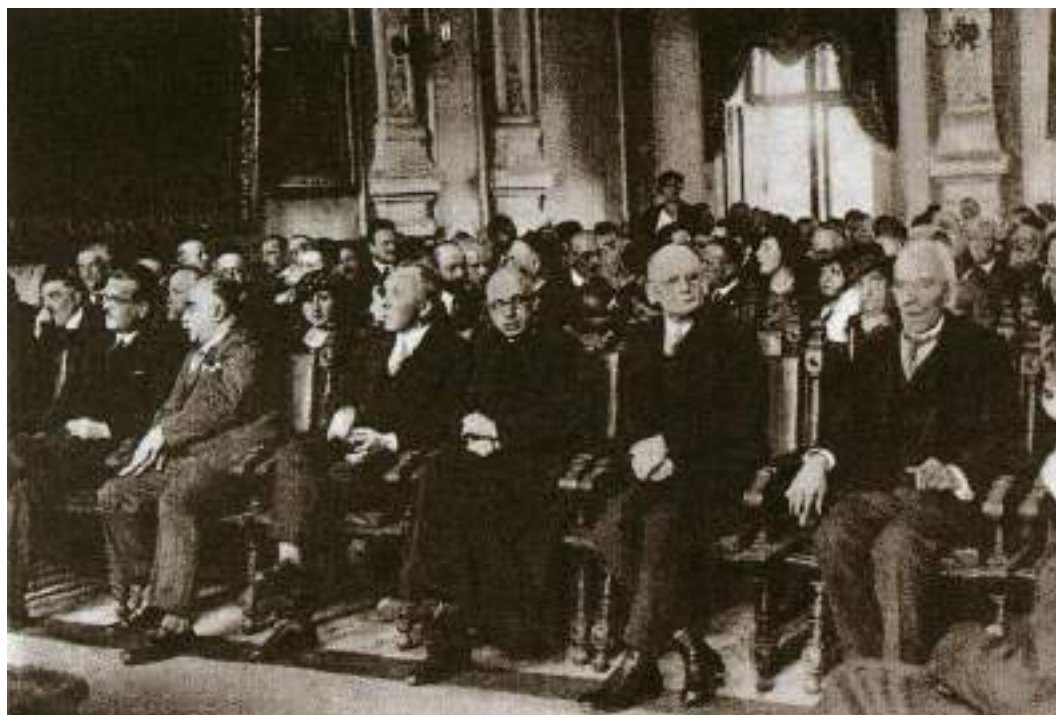
Культурно-історична спадщина

Міжвоєнний період став часом бурхливої діяльності різноманітних єврейських організацій, в тому числі тих, що займались збереженням єврейської культурно-історичної спадщини. Колекціонування єврейських релігійних і культурних артефактів стало дуже популярним. Однією з причин були процеси емансипації та акультурації, які з другої половини XIX сторіччя

спричинили появу групи людей, котрі, наслідуючи неєврейські еліти, почали збирати приватні колекції юдаїки. Найвідомішими колекціонерами єврейського мистецтва у міжвоєнному Львові були лікар Марек Райхенштайн та історик Максиміліан Гольдштейн.

Сім синагог Львова, зруйнованих нацистами

**Церемонія відкриття Музею єврейської громади у Львові,
17 травня 1934 р. "Chwila", Dodatek Ilustrowany, 27.05.1934**

У 1925 р. львівська єврейська релігійна громада створила Раду опіки та охорони пам'яток єврейського мистецтва. Ця організація проводила опис

єврейських пам'яток культури в Галичині та відновлювала мацеви (надгробки на єврейських кладовищах). 17 травня 1934 р. Єврейський музей офіційно відкрили у Львові. Він розташовувався на третьому поверсі общинного центру по вул. Бернштайна (тепер – вул. Шолом-Алейхема 12). Він був відкритий щодня (крім суботи та важливих єврейських свят) між 11.00 і 15.00, вхід був вільним. Хранителем музею був Людвік Лілле, відомий художник, історик мистецтва, літературний критик і колекціонер. Постійна експозиція містила об'єкти із синагог, які датувалися XVII сторіччям, ханукальні лампи, ритуальну кераміку, фаянсові вироби, орнаментовані тканини, картини, акварелі та фотографії архітектурних пам'ятників і надгробків. Крім того, у музеї був зал сучасного світського мистецтва. Знаменита модерністська міжвоєнна група "Артес" провела там кілька виставок. Це товариство об'єднувало митців різних національностей, які працювали у стилях абстракціонізму, кубізму, символізму та сюрреалізму у Львові. Найвідоміші члени – це Роман Сельський, Маргарита Райх-Сельська, Марек Влодарський (Генрик Стренг), Людвік Лілле, Єжи Яніш, Тадеуш Войцеховський та ін. Деякі з їхніх робіт сьогодні можна побачити у Львівській галереї мистецтв.

До кінця 19 ст. громада Львова мала численні синагоги, школи, бібліотеки, філантропічні організації, лікарні, театр на їдиш. У 1874 р. місто налічувало 69 хедерів, у 1885 р. було відкрито перший модернізований хедер, а 1910 р. — релігійний інститут. У місті жили багато видатних рабинів і видатні талмудисти 19–20 ст.

У 1910 р. євреї Львова (близько 60 тис. осіб) становили понад 25% населення міста та представляли більшість у сфері вільних професій (70% адвокатів та 60% лікарів); 70% членів торговельно-промислової палати Львова були євреями. У Львівському університеті 1910 р. навчалося близько 1,5 тис. євреїв (33% від загальної кількості студентів), діяло кілька єврейських студентських спілок, в університеті викладали євреї-науковці. З кінця 19 ст. і до Другої світової війни Львів був одним із центрів єврейського друкарства.⁷

Євреї Львова на передодні Другої світової війни 1939-1941 рр.

За другим загальним переписом населення II Речі Посполитої 1931 р. у Галичині проживало 563 238 євреїв.⁸ У Львові згідно з переписом 1931 р. мешкало 99 595 євреїв, які становили 31% від загальної чисельності населення міста.⁹ За цими показниками Львів посідав третє місце у країні та поступався тільки Варшаві та Лодзі. Напередодні Другої світової війни у Львові проживало 104 700 євреїв¹⁰, а станом на вересень 1941 р., завдяки притоку численних

⁷ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://myshtetl.org/lvovskaja/lvov_region.html

⁸ Макарчук С. Втрати населення Галичини в роки Другої світової війни (1939—1945) // Вісник Львівського університету. Сер. історична. — 2000. — Вип. 35–36. — С. 321.

⁹ Качараба С. Ставлення єврейської громадськості Львова до проблеми еміграції в Палестину (1919—1939) // Львів: місто, суспільство, культура. — Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2007. — Т. 6. — С. 523.

¹⁰ Bonusiak W. Mieszkańcy Lwowa podczas II wojny światowej // Львів: місто, суспільство, культура. — Т. 6. — S. 536.

біженців, їх стало близько близько 140 тис.¹¹ В результаті окупації Польщі 1939 р. нацисти вперше зустрілися з настільки суттєвою часткою єврейського населення. В самій Німеччині у міжвоєнний період мешкало близько 500 тис. євреїв при населенні, що напередодні війни становило 69 млн. осіб. До того, як 6 жовтня 1941 р. було остаточно заборонено еміграцію з Третього рейху, країну встигло покинути близько 280 тис. німецьких євреїв.¹²

У вересні 1939 р. землі Західної України було окуповано Радянським Союзом. З перших днів війни із західних та центральних земель Польщі на схід вирушили колони єврейських біженців. За переписом населення 1940 р. їхня чисельність у Львові становила 26 068 осіб¹³. Радянська влада не була зацікавлена у їхньому компактному проживанні на щойно приєднаній території, тому у 1940 — перші місяці 1941 р. з Галичини було депортовано 64 583 біженці.¹⁴ Щодо народів, які зазнавали дискримінації у II Речі Посполитій, радянська влада проводила суперечливу політику. З одного боку, для євреїв відкрилися освітні можливості, з іншого — представників єврейської інтелігенції та заможних верств переслідували, арештовували та висилали до внутрішніх районів Радянського Союзу.¹⁵

Перші контакти та побачене в окупованій Польщі підштовхнули нацистів до потреби вироблення стратегії щодо єврейського населення. Між осінню 1939 р. та весною 1941 р. нацисти робили спроби вирішити «єврейське питання» через виселення.¹⁶ 21 вересня 1939 р. начальник Головного управління імперської безпеки Райнгард Гейдріх запропонував концентрувати євреїв у великих містах. 28 жовтня 1939 р. було утворено перше гетто в Європі у місті Пйотркуві-Трибунальському.¹⁷ Між осінню 1940 р. і весною 1941 р. цей проект було реалізовано у Генерал-губернаторстві. Про наслідки такої політики свідчить той факт, що у 1941 р. Варшавське гетто досягло найбільшої своєї чисельності євреїв, що проживали у ньому — 460 тис. осіб.¹⁸ Місцева єврейська громада у Львові з перших днів окупації стала залежною від політики, яка втілювалася у Генерал-губернаторстві.

¹¹ Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: зона немецкой военной администрации, румынская зона оккупации, дистрикт «Галичина», Закарпатье в составе Венгрии (1939—1944). — Днепро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума»; Лира, 2017. — С. 185.

¹² Polska — Niemcy: wojna i pamiec / pod red. J. Kochanowskiego i B. Kosmala. — Warszawa; Poczdam: Polsko-Niemiecka Wspolpraca Mlodziezy, 2013. — S. 32.

¹³ Bonusiak W. Mieszkancy Lwowa pod czas II Wojny Swiatowej / W. Bonusiak // Львів: місто, суспільство, культура: збірник наукових праць. — Львів, 2007. — Т. 6. — С. 536.

¹⁴ Хонігсман Я. Катастрофа львівського єврейства (1941-1944) / Я. Хонігсман // Незалежний культурологічний журнал «І». — Львів, 2009. — № 58. — С. 162.

¹⁵ Там само. — С. 161—162.

¹⁶ Schenk D. Noc mordercow: kazn polskich profesorow we Lwowie i holokaust w Galicji Wschodniej / D. Schenk. — Krakow: Wysoki zamek, 2012. — S. 86.

¹⁷ Там само. — С. 56.

¹⁸ Там само. — С. 88.

Натовп знущається над двома єврейськими жінками, 1941 р.¹⁹

Липневий погром 1941 р. став вступом до майбутньої трагедії львівського гетто. У місті діяли зондеркоманди 4а та 4б. Разом зі своїми пособниками вони організували 2 липня 1941 р. єврейський погром.²⁰ Вдруге погром стався 12 липня. В результаті липневих подій загинуло від 3 до 6 тис. євреїв.²¹ 14–15 липня було видано розпорядження, які копіювали документи про особливості організації життя євреїв у містах Генерал-губернаторства, хоча місто на той час ще офіційно не входило до його складу.²² 22 липня було створено юденрат (раду старійшин єврейської громади), який став виконавчим органом, що втілював у життя постанови нацистів.²³ 25–28 липня відбувся наступний погром.²⁴

На єврейську громаду міста було накладено контрибуцію в розмірі 20 млн. карбованців, для прискорення сплати якої окупанти взяли в заручники до тисячі єврейських громадських і культурних діячів, підприємців та

¹⁹ Тут і надалі «Фотографії старого Львова Львівське гетто: як німці “звільнили” місто від євреїв». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://photo-lviv.in.ua/lvivske-hetto-yak-nimtsi-zvilnyly-misto-vid-jevrejiv/>

²⁰ Хонігсман Я. Катастрофа львівського єврейства (1941—1944) / Я. Хонігсман // Незалежний культурологічний журнал «Ї». — Львів, 2009. — № 58. — С. 163.

²¹ Хонігсман Я. Катастрофа львівського єврейства. — С. 163. Див. також: Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: зона немецкой военной администрации, румынская зона оккупации, дистрикт «Галичина», Закарпатье в составе Венгрии. — С. 196.

²² Хонігсман Я. Катастрофа львівського єврейства. — С. 164.

²³ Хонігсман Я. Катастрофа львівського єврейства. — С. 163.

²⁴ Хонігсман Я. Катастрофа львівського єврейства. — С. 165.

представників вільних професій. Незважаючи на виплату контрибуції, нацисти все рівно розстріляли заручників.²⁵

Єврейські погроми, 1941 р.

Євреї миють площу перед оперним театром, липень 1941 р.

²⁵ Фрідман Ф. Винищення львівських євреїв // Незалежний культурологічний часопис «І». — 2009. — № 58. — С. 129-130.

Створення львівського гетто

Восени 1941 р. нацисти взялися за проект створення львівського гетто. Було складено план переселити до району, де раніше мешкало 25 тис. людей, 136 тисяч євреїв.²⁶ На 1 особу в гетто припадало 2 кв. м. житла.²⁷ 6 листопада 1941 р. було видано наказ про створення гетто у північній частині Львова, а вже 24 листопада розпочалося переселення. Перед цим Український крайовий комітет у Львові надіслав владі меморандум, у якому виступав проти створення у місті гетто.²⁸ Проте влада не взяла це звернення до уваги.

Життя у гетто з перших днів його функціонування було важким. Про це свідчать особливості побуту на зламі 1941—1942 рр. Єврейський робітник німецького підприємства одержував щотижня за продовольчою карткою 1400 г. хліба і 200—400 г. борошна.²⁹ Становище людей, які не працювали на німецьких підприємствах, було ще гіршим. Унаслідок цих умов, наприкінці 1941 р. у гетто розпочався голод. До цього додалося ще те, що взимку 1941—1942 рр. відбувся примусовий збір теплих речей для німецькій армії, що лише погіршило матеріальне становища людей. Апогеєм цих подій стало 28 лютого 1942 р., коли євреям під страхом смерті було заборонено покидати гетто. Львівські євреї опинилися в ізоляції.

На вулицях Львівського гетто, 1941-1942 рр.

²⁶ Хонігсман Я. Катастрофа львівського єврейства. — С. 168.

²⁷ Ковба Ж., Корогодський Ю. Євреї України під час Другої світової війни: Голокост та Опір // Нариси з історії та культури євреїв України / за ред. Л. Фінберга та В.

²⁸ Любченка. — Київ: Дух і літера, 2005. — С. 192.

²⁹ Грицак Я. Українці в антиєврейських акціях у роки Другої світової війни // Незалежний культурологічний часопис «І». — 1996. — № 8. — С. 64.

Євреїв направляють у гетто, 1941 р., вулиця Замарстинівська.

На вулицях Львівського гетто, 1941-1942 рр.

«Акції» у Львівському гетто

У червні-липні 1942 р. було проведено дві так звані «малі акції» знищення євреїв у львівському гетто і нацисти розпочали підготовку до «великої акції».³⁰ Результатом цієї «великої акції», яка відбувалася у період із 10 до 22 серпня 1942 р., у Львові загинуло близько 40 тис. осіб.³¹ 1 вересня 1942 р. нацисти вбили членів юденрату на чолі з доктором Генріхом Ландесбергом.³² Перед тим вийшов наказ про «звуження» гетто. У ньому тепер проживало 36 тис. осіб.³³

Наприкінці листопада – на початку грудня 1942 р. було проведено чергову «акцію».³⁴ Після неї в місті залишилося 24 тис. євреїв. Вже у січні 1943 р. події повторилися. Після цього гетто було поділене на Юлаг-А і Юлаг-В. У першому жили євреї-робітники, а у другому – жінки і діти.³⁵

Розстріли євреїв у Львові, 1941-1942 рр.

³⁰ Ковба Ж., Корогодський Ю. Євреї України під час Другої світової війни: Голокост та Опір // Нариси з історії та культури євреїв України. — Київ, Дух і Літера, 2005. — С.199. Див. також: Круглов А., Уманський А., Щупак І. Холокост в Україні: зона німецької військової адміністрації, румунська зона окупації, дистрикт «Галичина», Закарпаття в складі Венгрії (1939—1944): монографія. — Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума»; ЧП «Лири ЛТД», 2017. — С. 368—369.

³¹ Фрідман Ф. Винищення львівських євреїв / Ф. Фрідман // Незалежний культурологічний журнал «Ї». — Львів, 2009. — № 58. — С. 138.

³² Schenk D. Noc mordercow: kazn polskich profesorow we Lwowie i holokaust w Galicji Wschodniej / D. Schenk. — Krakow: Wysoki zamek, 2012. — S. 245.

³³ Фрідман Ф. Винищення львівських євреїв / Ф. Фрідман // Незалежний культурологічний журнал «Ї». — Львів, 2009. — № 58. — С. 140.

³⁴ Хонігсман Я. Катастрофа львівського єврейства (1941—1944) / Я. Хонігсман // Незалежний культурологічний журнал «Ї». — Львів, 2009. — № 58. — С. 182.

³⁵ Schenk D. Noc mordercow: kazn polskich profesorow we Lwowie i holokaust w Galicji Wschodniej / D. Schenk. — Krakow: Wysoki zamek, 2012. — S. 249.

Рух опору у львівському гетто

Протягом усього цього часу перебування євреїв у гетто серед ув'язнених назрівав опір, який знайшов своє найбільше втілення у 1943 р. У березні 1943 р. між підпільними групами опору у Львівському та Бродівському гетто було встановлено зв'язок. Також підпільники зі Львова підтримували контакти з комуністичною «Народною гвардією ім. І. Франка». У лісах біля міста підпільники створили три бази, на основі яких мав розвиватися єврейський партизанський загін з утікачів львівського гетто. У квітні 1943 р. там зібралося близько 70 бійців. Вони проводили диверсійну діяльність у районах сіл Сасів та Соколівка. На початку літа більшість учасників цієї підпільної групи загинула у Львові.³⁶

Ліквідація львівського гетто

Останні дні існування львівського гетто припали на період із 1 до 23 червня 1943 р. Саме тоді розпочалася остання «акція» знищення його мешканців. Згідно з «Рапортом Кацмана», до її початку в гетто мешкало 23 тис. євреїв. Із них 3 тис. покінчили життя самогубством під час його ліквідації, 7 тисяч осіб було вивезено до Янівського табору і на розстріли до Пісків, а 14 тис. осіб загинуло в самому гетто.³⁷

Після повернення радянської влади до Львова влітку 1944 р. в Єврейському комітеті зареєструвалося 925 євреїв, які пережили Голокост у місті. З них лише 215 євреїв були львів'янами до приходу нацистів, а решту становили ті, хто з різних причин опинився у Львові під час німецької окупації та змогли вижити.³⁸

Розстріли євреїв у Львові, 1941-1942 рр.

³⁶ Керик М. Стратегії і способи порятунку євреїв у Львові в 1941-1944 роках / М. Керик // Вісник Львівського національного університету ім. І. Франка. – Львів, 2007. – Спец. вип. — С. 548-549.

³⁷ Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: зона немецкой военной администрации, румынская зона оккупации, дистрикт «Галичина», Закарпатье в составе Венгрии (1939—1944): монографія. – Дніпро: Український інститут изучения Холокоста «Ткума»; ЧП «Лира ЛТД», 2017. – С. 361-362.

³⁸ Хонігсман Я. Катастрофа львівського єврейства (1941-1944) / Я. Хонігсман // Незалежний культурологічний журнал «І». – Львів, 2009. – № 58. – С. 184.

На хвилі «перебудови» Єврейське культурне товариство ім. Шолом-Алейхема ініціювало будівництво пам'ятника жертвам Львівського гетто (1941-1943). 23 серпня 1992 року меморіальний комплекс офіційно відкрили (авторка – Л. Штеренштайн з Єрусалиму, колишня мешканка Львова). Символічно, що пам'ятник відлито як образ старого чоловіка в горі і молитві, котрий піднімає голову й руки до неба. Мармурова стежка, яка веде до нього, імітує «дорогу смерті». Символічні надгробки знаходяться праворуч від пам'ятника, а за ним – дерево, посаджене як знак миру і продовження життя. Масивна чорна менора символізує вічну шану загиблим.

Пам'ятник львівському гетто

Проспект Чорновола (колишня вул. Пелтевна). Фото Ю. Морикваса.

Янівський концтабір

У 1941 р. в окупованій нацистами Центральній та Східній Європі з'явився новий вид концтабору – «фабрика смерті». У березні–квітні 1942 р. під час двох хвиль депортацій зі Львова до табору смерті в Белжеці було вивезено близько 15 тис. євреїв.³⁹

На території України було створено два табори смерті: Янівський у Львові та Сирецький у Києві. Янівський табір почав діяти у вересні 1941 р. як табір примусової праці, а із середини 1943 р. перетворився на табір знищення. Площа табору становила 3 тис. кв. м. Периметр було оточено колючим дротом зі сторожовими вежами через кожні 50 м. Янівський концтабір поділявся на 3 частини. Газових камер та крематорію в ньому не було. У «Долині смерті» неподалік табору, де відбувалися масові розстріли, земля була просякнута

³⁹ Фрідман Ф. Винищення львівських євреїв. — С. 134.

кров'ю на 1,5 м у глибину. Найвідомішими символами концтабору стали так звана «добровільна шибениця» для тих, хто вважав за краще покінчити із собою, ніж надалі терпіти знущання табірної адміністрації, та оркестр із 40 музикантів, які виконували «танго смерті».⁴⁰

Рейхсфюрер СС Генріх Гімлер (у центрі праворуч) на офіційній екскурсії по Янівському концтаборі. Крайній праворуч – комендант табору Фрідріх Варзок. 1942 рік.⁴¹

Хресним батьком оркестру в «Янівському» таборі був унтерштурмфюрер СС Ріхард Рокіта. Його захоплення музикою почалось задовго до війни, але продовжилось в саме такий специфічний спосіб. «Рокіта проявляв щире захоплення музикою попри те, що був серійним вбивцею. Надзвичайно легко вбивав десятки в'язнів, проявляв винятковий садизм і варварство, водночас міг розчулюватися до сліз, коли слухав музику. Він прислуховувався до кожної

---

⁴⁰ Говорячи про музику у концтаборах, було б неправильним не згадати й про ще один особливий феномен – «танго смерті». Існує різна інформація про те, хто ж був автором цієї мелодії і, навіть, як вона звучала. Найгірша доля серед усіх табірних оркестрів чекала на «Янівський». Його існування, а значить і життя десятків музикантів, перервалось 19 листопада 1943 року. Як відомо, це було єдине знищення усього оркестрового складу в концтаборі. Решті музикантів вдалось пережити Голокост. На сам кінець пролунала мелодія під назвою «Танго смерті», яку свого часу виконав один з в'язнів — Богдан Кох. Як пізніше з'ясувалось, ця мелодія – відома композиція «Маленька квітка» Сідні Беше ("Petite Fleur" Sidney Bechet). У 2019 році за нотами, які залишив Богдан Кох (його родина передала їх до музею «Територія Терору»), мелодію зіграв український скрипаль Андрій Коляда.

⁴¹ Тут і надалі світлини з Меморіального музею тоталітарних режимів «Територія терору». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://museumterror.com/publications>.

ноти, коли диригував і одного разу, почувши, що один з музикантів зфальшивив, він тут же в нього вистрілив».⁴²

«Оркестр смерті», Янівський концтабір, 1942 р.⁴³

Ворота Янівського концтабору

---

⁴² Олександр Пагіря Танго смерті: що відомо про оркестри в концтаборах Третього Райху. URL:https://galinfo.com.ua/articles/tango_smerti_shcho_vidomo_pro_orkestry_v_kontstaborah_tre_togo_rayhu_325620.html

⁴³ Партійний архів, філія ДАЛО Державний архів Львівської області. Фото оркестру, що використовувалося як ілюстрація нацистських злочинів на Нюрнберзькому судовому процесі

«Зондеркоманда 1005» або команда з ексгумації⁴⁴

Ексгумацією та кремацією трупів на території табору займалася зондеркоманда № 1005 або «бригада смерті», сформована із в'язнів-євреїв (загалом бл. 130 чол.). Діяльність цієї групи проходила під пильним оком німецьких СС-івців і наглядачів із числа вахманів.

Вахман Єгор Любимцев

«На місці спалення трупів команда євреїв-в'язнів відривала із ями трупи і клала їх на раніше заготовлені залізничні шпали, – свідчив на допиті КДБ у березні 1969 р. Єгор Любимцев. – (...) Трупи на шпали клались в два або три яруси, обливались бензином або соляркою і підпалювались. В один раз для спалювання лягало 25-27 трупів. Таких місць для спалювання було два, на відстані 8-10 м один від іншого. Одночасно горіло від 50 до 60 трупів (...) Тоді на місці спалювання працювала одна бригада або команда в'язнів протягом приблизно двох тижнів і після цього вона нами, вахманами були розстріляна ... Скільки нами було спалено трупів, я не знаю. Але якщо виходити із того, що за день спалювалось до 200-250 трупів, то за двадцять днів цією командою, що ми охороняли, було спалено до 4-5

*тис. трупів».*⁴⁵

Після виконання своєї роботи 80 членів «бригади смерті» були розстріляні «аскарами» у Лисиницькому лісі. Це була чи не єдина самостійна ліквідаційна акція, проведена членами команди вахманів.

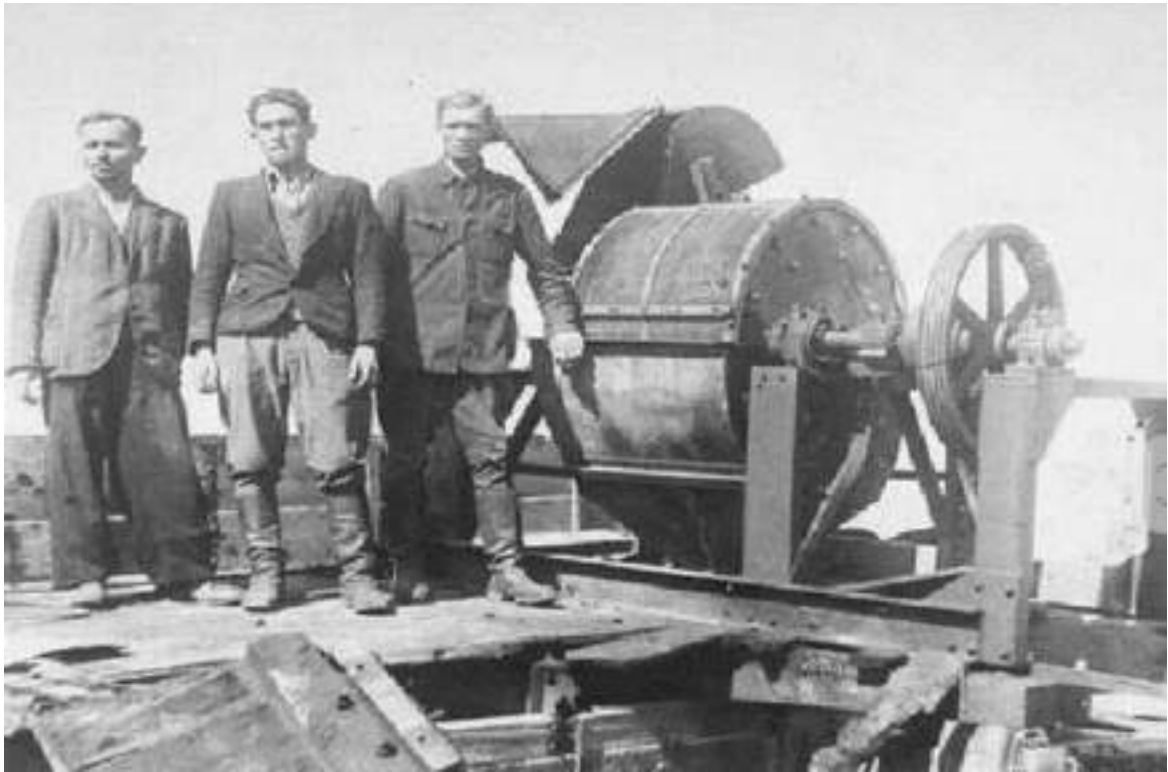
Янівська машина з подрібнення кісток не була знищена або перевезена німцями в інше місце, вона зберігалась до сьогоднішнього дня, і була представлена на Нюрнберзькому процесі, як доказ в обвинуваченнях.

Одна із вцілілих ув'язнених Янівського концтабору – згодом написала книжку під назвою «Очима дванадцятирічної дівчинки». Ця книга – її спогади про перебування в концтаборі, і надзвичайно важливий документ, який показує правдиву історію очевидця тих подій.

В Меморіальному музеї «Територія терору» у Львові, проспект В'ячеслава Чорновола, 45 є частинки історії того часу у вигляді особистих речей ув'язнених Янівського концтабору і документальних фото.

⁴⁴Меморіальний музей тоталітарних режимів «Територія терору». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://museumterror.com/>

⁴⁵ Олександр Пагіря «Аскари Янівського табору //Меморіальний музей тоталітарних режимів «Територія терору». URL: <https://museumterror.com/publications>

Машина подрібнення кісток і «Зондеркоманда 1005». Генріх Хамаїдес, Давид Манушевіц (Манусевич) і Мойше Корн (зліва направо) на платформі кісткодробилки в Янівському таборі у Львові.

Симон Візенталь

групи був майбутній «мисливець за нацистами» Симон Візенталь.⁴⁷ «Головний сенс моєї роботи за останні півстоліття, – сказав одного разу Симон Візенталь,

Влітку 1943 р. нацисти почали приховувати злочини, скоєні в Янівському концтаборі та навколо нього, спалюючи тіла (зафіксовано 59 місць спалення); у таборі також використовувалася кісткодробилка. В листопаді 1943 р. було знищено свідків спалень. 19 листопада 1943 р. «бригада смертників» (осіб, які прибирали трупи) спробувала втекти з табору. Ними було вбито декілька охоронців, але втекти вдалося лише кільком ув'язненим.⁴⁶ У 1944 р. 34 в'язні погнали на захід у так званий «марш смерті». У складі цієї

⁴⁶ Schenk D. Noc mordercow: kazn polskich profesorow we Lwowie i holokaust w Galicji Wschodniej / D. Schenk. — Krakow: Wysoki zamek, 2012 – S. 244.

⁴⁷ Візенталь Симон (31.12.1908, Бучач, нині Тернопільської області – 20.09.2005, Відень, Австрія) – засновник та керівник Віденського Центру документації, дослідник Голокосту; відомий «мисливець» на нацистських військових злочинців; агент і співробітник Моссаду. Кавалер Ордена Британської Імперії. Почесний громадянин Відня (1995). Освіта: Бучацька державна гімназія; Львівський політехнічний інститут; Празький технічний університет. Професійна діяльність: Працював у Львові архітектором. 1939 – уникнув депортації в Сибір. 1941 – потрапив до львівського гетто, звідки вдалося втекти. 1944 – в концтаборі

– в тому, що вбивці завтрашнього дня попереджені: вони ніде не знайдуть спокою».⁴⁸

22-25 травня 1943 р. радянський військовополонений Василь Литвиненко, який погодився піти на службу в охоронні війська СС разом з іншими вахманами взяв участь в одній з найбільш масових страт у таборі, під час якої у сумнозвісному урочищі «Піски» від куль загинуло 6,5 тис. євреїв із табору та львівського гетто (юлагу).

Розповідь Литвиненка вражає моторошними подробицями цього масового вбивства: *«Перед днем розстрілу в Янівський табір звідкись*

привезли дуже багато в'язнів. У тильній стороні табору в дотовому загородженні був зроблений прохід. Від цього проходу через щілину можна було конвоювати в'язнів до місця розстрілу до урочища, що називається «П'яски», за 500-600 метрів від загородження табору. В день розстрілу нам вахмани видали на сніданок горілку. Після

отримання інструктажу вахманів завели в зону табору і наказали вигнати всіх в'язнів із бараків. Ми заходили в бараки і виганяли всіх в'язнів. Причому за тим, як ми діємо, слідкували німці-есесівці. Всіх в'язнів ми підганяли до тильної сторони табору, де німці наказали їм всім лягти вниз на землю. Потім німці і вахмани підходили до лежачих в'язнів, брали по 50-70 чоловік і наказували їм підняти з землі. Цю групу, серед яких були чоловіки, жінки та діти, шикували в колону, яку оточували по 4-5 вахманів і по одному-два німецьких солдат, які прибули сюди звідкись в день розстрілу в Янівський табір. Колону в'язнів виводили через прохід в загородженні і конвоювали до місця розстрілу. Під час конвоювання в'язнів на смерть, вони кричали, плакали, падали і не хотіли йти, а деякі намагались тікати. Нам,

---

Маутхаузен, звідки звільнений американськими військами. Після Другої Світової війни присвятив своє життя пошуку нацистських злочинців, котрі unikли покарання за свої злочини. С. Візенталь, за його словами, виявив місцезнаходження Адольфа Ейхмана – колишнього високопоставленого керівника гестапо. Водночас роль Візенталю у розшуку Ейхмана заперечують багато джерел, включно із директором Моссаду і керівником операції по захопленню Ейхмана Іссером Харелем. 1948 – почав співпрацювати з ізраїльською розвідкою, після 1960 – агент «Моссаду». Робота Симона Візенталю на ізраїльську розвідку тривала близько 10 років. «Моссад» виплачував йому щомісячно близько 300 доларів і фінансував створений ним в 1947 році центр єврейської документації, що займався розшуком нацистських злочинців. В основному співпраця Візенталю з ізраїльськими спецслужбами полягала в пошуку для них втікачів нацистів. Крім цього, він забезпечував «Моссад» інформацією про німецьких вчених та інженерів-ракетників, що працюють в Єгипті. Похований в Ізраїлі.

⁴⁸[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://photo-lviv.in.ua/symon-vizental-abo-myslyvets-na-natsystiv/>.

вахманам, доводилось ударами прикладів гвинтівок піднімати тих, хто падав на землю, штовхати тих, що відставали, і стріляти в тих, які намагались втекти.

При конвоюванні однієї групи в'язнів до місця розстрілу, я за наказом німця застрелив одну стареньку жіночку, яка не могла йти і затримувала рух колони, а колони в'язнів рухались з малими інтервалами одна за іншою (...) Коли ми підводили в'язнів до місць розстрілу, то наказували їм сісти на землю і чекати черги йти на розстріл.

Групами по 8-10 чол. німці піднімали в'язнів, наказували їм кинути в ящики свої цінності, потім поступала команда всім роздягатись догола і голими ми, вахмани, їх гнали до ями і штовхали під кулі німців. Пам'ятаю, над ямою-могилою були побудовані дерев'яні проходи у вигляді трамплінів, в'язні заходили по цим сходам, а німці стріляли їм у потилицю. Тих, хто не хотів йти по цим сходам, вахмани схоплювали за руки і ноги, розкачували і кидали в яму-могилу, а деяких штовхали в яму ударами прикладу гвинтівки і ногами. Я, як і інші вахмани, бив в'язнів під час конвоювання їх до місця розстрілу, на місці розстрілу заставляв роздягатись і гнав приречених в яму-могилу під кулі німців. Але у ямі-могилі я не стріляв (...) коли в'язні, яких конвоювали до місця розстрілу, кричали, не хотіли йти, падали, а деякі і намагались втекти, всі вахмани били в'язнів і стріляли у тих, що тікали. Повинен відмітити, що багато в'язнів намагались врятуватись втечею. Але кулі вахманів застигли їх. Описати цю страшну картину неможливо: нещасні плакали, жінки просили пощади їх дітей, діти теж кричали, але ніхто не звертав на це уваги – вахмани і німці діяли як машини, розправляючись з приреченими (...) Розстріл відбувався конвеєром без перерви (...) Я бачив, як по дну рову, який виходив до села, текла кров. Причому хтось перед тим на дні рову зробив земляні вали, які перегороджують рів. Кров розстріляних текла по дну рову, збиралась від дамбою і текла до наступної перегородки. Таких перегородок було споруджено декілька і всі вони були залиті кров'ю».⁴⁹

⁴⁹ Олександр Пагіря «Аскари Янівського табору //Меморіальний музей тоталітарних режимів «Територія терору». URL: <https://museumterror.com/publications>

«Піски» – яр на Кортумовій горі поблизу Янівського концтабору. Тут здійснювали більшість розстрілів і поховань в'язнів табору. 1940-ві рр.

Тіла вбитих в'язнів Янівського концтабору

Радянська Надзвичайна комісія розслідування нацистських злочинів на місці Янівського концтабору та масових могил. Осінь 1944 р.

Радянське слідство⁵⁰

Після завершення війни вахмани СС, що набиралися із числа радянських громадян, у більшості своїй приховали факти про службу в СС та участь в «остаточному вирішенні єврейського питання» на території сучасних України, Польщі та Німеччини. У повоєнний період радянські органи державної безпеки допитали велику кількість осіб причетних до німецьких каральних органів у Львові (співробітників та агентів СД, гестапо, кримінальної поліції (кріпо), та СС), а також колишніх в'язнів Янівського табору та львівського гетто. Допити проводились як на території УРСР, так і інших радянських республік, а також у Польщі. Зокрема, станом на 4 вересня 1944 р. було проведено опитування 152 свідків, з них більше 50 очевидців, оформлено бл. 15 різних протоколів, актів і постанов процесуального порядку.

Майже через десять років, 18 січня 1953 р. 2-й відділ УМДБ у Львівській області завів літерну справу «Янівський табір смерті № 22» для концентрації розшукових матеріалів стосовно групи осіб, які виконували допоміжні функції

---

⁵⁰ Олександр Пагіря «Аскари Янівського табору Меморіальний музей тоталітарних режимів «Територія терору». URL: <https://museumterror.com/publications>

у Янівському таборі і брали участь у масових розстрілах у Львові у період між 1941 та 1943 рр. Поряд з оперативним значенням, справа мала також історичну цінність, у зв'язку з чим було приписано зберігати її постійно.

Слідство тривало довгий час. Арешти вахманів СС Янівського табору проводилися окремими хвилями у період від кінця 1940 – до середини 1960-х

рр. Зокрема, станом на середину грудня 1957 р. УКДБ у Львівській області заарештовувало 6 колишніх охоронців львівського табору (В.П. Похвалітов, В.І. Сиволапов, Г. Д. Шкурко, І.Т. Бой, Є.К. Дітковський, П.Ю. Пащук), УКДБ у Волинській області – 5 (Й.Г. Савчук, М. Ставровський, В. Ющук, М. Козачук, С. Попка) і УКДБ у Рівненській області – 4 вахманів (М.М. Ящук, Д.С. Нероза, М.М.

Сидорук, П.М. Волошин).

Наступна хвиля арештів прокотилася у середині 1960-их рр. Зокрема, у 1965-1966 рр. Управлінням КДБ Львівської області були притягнуті до кримінальної відповідальності 6 вахманів СС Янівського табору (С.С. Приходько, Н.А. Станков, С.І. Лагутін, А.І. Жуков, А.С. Міночкін, Г.А. Панкратов), із них 5 були засуджені до вищої міри покарання – розстрілу.

У жовтні-листопаді 1968 р. були арештовані і поміщені у слідчий ізолятор УКДБ у Львівській області 5 колишніх вахманів СС (В. Литвиненко, Є. Лобинцев, І. Кіценко, О. Федченко, А. Остапенко). З 28 липня по 15 серпня 1969 р. у Львові пройшов показовий судовий процес над ними. 15 серпня 1969 р. суд Військового трибуналу

Прикарпатського військового округу засудив А. Остапенко, В.Литвиненко, Є. Любинцева за ст. 56 до розстрілу, а А. Федченко та І.Кіценко до 15 років виправно-трудоу таборів суворого режиму. Хід судового процесу широко висвітлювався у радянській пресі («Львівська правда», «Вільна Україна»). Матеріали архівно-кримінальної справи на цю групу вахманів зберігаються у ГДА СБУ у 17-ти томах.

Незважаючи на проведену оперативно-розшукову роботу за два з половиною десятиліття, 24 листопада 1971 р. УКДБ у Львівській області завело оперативну літерну справу № 638 для «подальшого розслідування злочинів німецьких окупантів та причетності до них колаборантів із числа радянських громадян». Її метою була перевірка результатів слідства у справі заарештованих радянських громадян, охоронців Янівського табору та їх подальший розшук. Зокрема, у ході слідства було здійснено перевірку 1 тис. 546 колишніх членів української поліції м. Львова.

Белз, 1931, колекція Національної бібліотеки Польщі. Джерело: www.polona.pl

Перша згадка про Белза знаходиться в «Повісті минулих літ».⁵³ 1030 р. київський князь Ярослав Мудрий відвоював місто у поляків. Белз незабаром став центром удільного князівства.

У XI-XVII століттях Белз був одним із найбільших міст Галицької Русі та столицею удільного Белзького князівства в 1170-1462 рр. Для його оборони було створено укріплені городища Угнів (на заході) та Варяж (на півночі).

1462 року поляками було ліквідовано Белзьке князівство і місто стало центром Белзького воєводства. У 1499 та 1502 роках його спалювали татарсько-турецькі війська.

Через конкуренцію з боку міст, заснованих поляками (Рава-Руська, Жовква, Кристинополь) у XVIII столітті місто поступово втрачало політико-адміністративні функції та перетворювалося на містечко.

З 2001 р. Белз та його околиці за рішенням уряду України стали Державним історико-культурним заповідником «Княжий Белз».

⁵² “Zydzi w Polsce”, Wydawnictwo Zydowskiego Instytutu Historycznego, Warszawa, 1966.; ליקוטי חסידות בעלזא – Сборники «Хасидут Белза», Jerusalem, 1989-90.; Газета “פאלקס-שטימע”, Варшава, ПНР, 1973-74 гг.; Белзькі євреї [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://shtetlroutes.eu/uk/belz-putvnik/>; Белз: история еврейской общины. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://vnu4ka.livejournal.com/464922.html>

⁵³ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989. — XVI+591 с. ISBN 5-308-00052-2. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/litop/lit27.htm>

Сьогодні це одне із найменших міст в Україні (на 2011 р. населення 2359 осіб).

Єврейська громада

Євреї селилися у Белзі з початку 15 ст. Спочатку вони займали район, званий Люблінське передмістя.

У 1550 року у місті проживало близько 200 євреїв, що у 32 будинках. У 1570 році у місті були збудовані дерев'яні синагога, міква, інші громадські будівлі.

У 1557 р. євреям було заборонено займатися торгівлею спиртними напоями. У 1616 р. в Белзі було 29 єврейських будинків.

У травні 1665 р. магістрат Белза уклав з громадою договір, згідно з яким на євреїв поширювалися всі права та вільності за умови сплати ними державних та міських податей. З цього часу активні у підприємництві євреї заселили також площу Ринок, центральну частину міста.

Белзький рабин Аарон Рокеах (в центрі) в Марієнбаді, 1937 р.⁵⁴

У 1816 р. Белз став одним із центрів хасидизму та резиденцією хасидської династії, однією з найзначніших у Галичині. Засновник династії Соломон Рокеах в 1843 будує величну синагогу за вже канонічним на той час зразком оборонних синагог 16-17 ст., хоча потреба в таких захисних спорудах давно відпала. На жаль, 1943 р. її було знищено нацистами, але белзькі хасиди відновили збільшену копію цієї синагоги в Єрусалимі. Синагога белзьких хасидів – одна з найбільших (якщо не найбільша) в Ізраїлі.

⁵⁴[Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ju.org.ua/ru/holocaust/856.html>

До середини ХІХ століття в населенні міста переважали русини, а євреї та поляки становили приблизно по 20% чисельності. Але вже 1859 р. 1783 єврея становили 51% від населення міста.

Єврей з Белза, якого поліцей заставляє нищити єврейські могили на цвинтарі.

У 1910 р. у місті було 3625 євреїв, 1600 українців та 900 поляків. Основним заняттям євреїв Белза була торгівля сільгосппродуктами.

У 1914–1915 рр. місто зайняли російські війська; Белз увійшов до складу Галицько-буковинського генерал-губернаторства. В ході військових дій місто зазнало значних руйнувань. Уже у перші дні окупації російські війська спалили майже всі єврейські будинки на Ринку та прилеглих вулицях. Від молитовного дому «Ішре Лев» залишилися лише спалені стіни; третину стін бейт га-мідрашу та Талмуд-Тори було знищено, а у Великій синагозі протягом 1916–1918 років містився австрійський військовий шпиталь. Після розпаду Австро-Угорщини у 1918 р. Белз

недовго був центром повіту у складі ЗУНР, а у 1919 р. увійшов до складу Польщі.

У 1920-1930 рр. у Белзі активно діяла сіоністська організація, завдяки чому частина хасидів репатріювалася до Палестини.

Незабаром після початку Другої світової війни у вересні 1939 р. місто було зайняте радянською армією. Між відходом польської армії та приходом червоної у місті було створено єврейську самооборону.

За угодою між Радянським Союзом та Німеччиною у жовтні 1939 р. радянські війська залишили Белз. Майже все єврейське населення залишило місто. Белз був окупований німецькою армією.

Окупаційна влада зіграла в Белз євреїв із найближчих населених пунктів. Було створено єврейський робітничий табір.

2 червня 1942 р. з Белза до Собібору було депортовано близько тисячі євреїв. Решта євреїв було загнано до трудового табору на сільгоспроботи. Після збирання врожаю у вересні їх усіх – близько 500 осіб – теж відправили до Собібору. Усіх їх було знищено.

У 1945 р. в Белз повернулися 220 євреїв, у т. ч. 10, які ховалися в 1939-44 в лісах. Після війни майже всі вони емігрували з Радянського Союзу як

громадяни Польщі, а потім у 1946 році більшість з них покинула Польщу. Наприкінці 1990-х років майже всі з євреїв Белза, що залишилися і приїхали з інших місць, репатріювалися в Ізраїль або поїхали в інші країни.

Синагога

Велика синагога в Белзі, знищена під час Другої світової війни. 1907 р.

У 1839–1845 рр. на новому місці постала нова мурована синагога, а 1849 р. поблизу неї збудовано бейт га-мідраш. Ініціатором будівництва найімовірніше був раббі Шалом Роках.

Із будівництвом синагоги пов'язана одна легенда. Раббі Шалом разом із двома друзями дали обітницю не спати протягом тисячі ночей і присвятити їх вивченню Тори.

Після кількох сотень ночей друзі зійшли з дистанції, але раббі Шалом Роках виконав обітницю до кінця. В останню ніч із тисячі йому явився пророк Ілля, і вони разом вивчали Тору до самого ранку. Пророк посвятив Шалома в усі деталі та тонкощі єврейського храму і рабі Шолом Роках пообіцяв, що він неодмінно побудує синагогу саме так, як його навчив пророк Ілля. Раббі Шалом особисто працював на будівництві протягом усіх 15 років.

Висока, кам'яна будівля з товстими стінами завширшки в понад один метр стилем нагадувала оборонну синагогу із Жовкви. Прямокутна у плані, вона містила близьку до квадратної молитовну залу, передсінок та бабинці. Висока будівля була увінчана золотистими мідними кулями. Синагога мала чудову акустику і могла помістити навіть 5000 осіб.

Белз, Велика синагога. Протягом 1916-1918 років містився австрійський військовий шпиталь.

З усіх єврейських будівель зберігся тільки будинок з догляду за літніми людьми товариства «Ішре Лев»⁵⁵

⁵⁵[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://shtetlroutes.eu/uk/oksana-boiko-solomon-rokakh/>; [tps://myshtetl.org/lvovskaja/belz.html](https://myshtetl.org/lvovskaja/belz.html)

4 тисяч хасидів-прочан прибули до містечка Белз. Вони здійснили паломництво до могил трьох чудотворних рабинів-цадиків, які там поховані. Це перша масова проща хасидів у Белз за всі роки незалежності України. Белз, 2022 р.⁵⁶

Євреї-хасиди моляться на єврейському кладовищі, де поховані чудотворний хасидський цадик Шломо Рокеах і його сім'я. Белз, 2013 р.⁵⁷

---

⁵⁶URL:<https://m.day.kyiv.ua/ru/photo/v-belze-molilis-evrei-so-vsego-mira/> (дата звернення: 07.02.2023).

⁵⁷URL:<https://vnu4ka.livejournal.com/464922.html/> (дата звернення: 07.02.2023).

Вид на Берездівці, 1911 р.

Поселення є одним з найдавніших у Миколаївському районі. Перша згадка про Берездівці датується 1410 роком.

У 1526 році населений пункт отримав Магдебурзьке право, а отже — статус міста. На правах більшої за село адміністративної одиниці, Берездівці дістали привілей влаштовувати ринок. Його у містечку організовували щотижня по середах.

До середини XVII Берездівці були поділені між 7 власниками. Тут було 3 корчми і 2 млини. У 1727 році Берездівці вже належали Цетнерам, які передали маєток в оренду на 3 роки єврею Єноху Юзефовичу.

У 1833 році місто належало С. М. Скарбкові, мало 1342 особи населення, переважно єврейського.

Ще до приходу радянської влади, мали Берездівці і власну футбольну команду — «Стрілець». Її головними суперниками, як правило, були футболісти з Роздолу, «Орлята» з Бібрки, чи жидачівські «Стрільці». Репутацію непоступливого суперника мала й ходорівська єврейська команда «Дрор».

В час Другої світової війни євреїв з Берездівців вивезли до гетто в Стрию. Поляків до 1945 року в селі мешкало понад 1700 мешканців. 70 відсотків з них були поселені до Шльонського воєводства, що у Польщі. Корінне ж населення зазнало чимало горя у роки визвольної боротьби, багато родин було вивезено в Сибір.

⁵⁸ Brzozdowce // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wiek», 1880. — Т. I. — S. 423. (пол.).— S. 423. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_I/423

Під час сумнозвісної операції «Вісла» багато українців з Закерзоння було переселено до Берездівців.

Берездівці, 1912 р.⁵⁹

Єврейська громада і Голокост⁶⁰

Євреї почали селитися в Берездівцях наприкінці XVII століття. У 18 столітті була побудована дерев'яна синагога і цвинтар. У 1880 році тут проживало 640 євреїв, а наприкінці XIX століття – близько 500. У 1894 році Барух Рубін став рабином міста, після Першої світової війни він був рабином Герлі в Трансільванії, хасидський релігійний письменник, автор «Шееріт Барух» (опубліковано в Нью-Йорку в 1974 році).

У 1921 році тут було 440 євреїв із 2376 жителів (18,5%). У міжвоєнний період громада особливої економічної ролі не відігравала. В Адресній книзі Польщі для торгівлі, промисловості, ремесел і сільського господарства від 1930 року є лише кілька єврейських назв на скромному фоні місцевого економічного життя (кравці, книгарня, м'ясники, шкіра, тютюн, шинок)⁶¹

⁵⁹ <https://sztetl.org.pl/pl/media/88634-widok-ogolny-miasteczka?ref=art&nid=137136>

⁶⁰ Brzozdowce The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, t. 1, red. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, s. 207.; <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/b/927-brzozdowce/99-historia-spoleczności/137136-historia-spoleczności>

⁶¹ Księga adresowa Polski (wraz z W. M. Gdańskiem) dla handlu, przemysłu, rzemiosł i rolnictwa, Warszawa 1930, s. 639.

Синагога в Берездівцях⁶³

Дерев'яна синагога в Берездівцях була заснована у 18 столітті. Вона стояла прямо серед будівель міста і височіла над навколишніми будівлями. Її архітектурний опис міститься в праці «Дерев'яні синагоги» Марії та Казимира Пехоток: «Квадратний головний зал, якому із заходу передує вестибюль з окремою кімнатою, над ним жіноча кімната, куди можна потрапити сходами, що ведуть уздовж південної стіни головного залу на бічну галерею. Уздовж північної стіни розташована друга одноярусна молитовна для жінок. Квадратний головний зал, перекритий восьмикутним куполом, вписаним у ферму даху, спочатку був покритий бочкою, що спиралася на подвійну грань».

За словами авторів на фермі даху збереглися сліди первісного покриття. Основний корпус перекритий ламаним двоярусним дахом з вальмовим нижнім ярусом і напівфронтонним верхнім. Галерея перекрита прибудовою нижньої частини головного даху. Парні вікна з сегментною аркою вгорі. Стіни жіночих кімнат першого поверху мають дощато-стійкову конструкцію.

На жаль, до наших часів храм євреїв не зберігся. Сьогодні про їх історію і культуру свідчить тільки старий єврейський цвинтар, розташований обабіч села.

⁶² Breier A., Eisler M., Grunwald M., *Holzsynagogen in Polen*, Baden bei Wien 1934.; Piechotkowie M. i K., *Bóznice drewniane*, Warszawa, 1957. <https://culture.pl/pl/galeria/boznice-drewniane-maria-i-kazimierz-piechotkowie-galeria#popup>; *Historia miasteczka Brzozdowce*. <https://brzozdowce.wordpress.com/boznica/>

⁶³ <https://sztetl.org.pl/pl/media/50308-synagoga-w-brzozdowcach?ref=art&nid=83260>

Інформації про заснування кладовища немає, але деякі надгробки датуються 1820-ми роками. У 2006 році Фонд збереження єврейських кладовищ (HFJCS) відремонтував і огородив цвинтар.

У вересні 1939 року Берездівці разом із усією Львівщиною потрапили під радянську окупацію. Було націоналізовано підприємництво, припинилося вільне політичне та культурне життя.

У червні 1941 року село було окуповане німцями. Єврейська громада проіснувала до другої половини 1942 року. Тоді ж із Берездівців до гетто в Стрию вивезли майже всю єврейську громаду. Майже всі вони загинули під час Голокосту. Відомо, однак, що в одній бідній польській родині переховувалося двоє євреїв⁶⁴.

Єврейський цвинтар в Берездівцях, 2009 р.⁶⁵

⁶⁴ Paul M., *Patterns of Cooperation, Collaboration and Betrayal: Jews, Germans and Poles in Occupied Poland during World War II*, Toronto 2008, s. 20.

⁶⁵ URL: <https://sztetl.org.pl/pl/media/77109-cemetary-bzozdowce?ref=city&nid=927>

Бібрка, загальний вид. 1905 р.⁶⁷

Бібрка – місто, центр Бібрської міської об'єднаної територіальної громади Львівського району Львівської області. Знаходиться в 36 км від районного та обласного центру, міста Львова. Розташоване на річці Боберка, на шляху з Бібрки до Рогатина.

Майже на півстоліття давнішою від Львова є перша писемна згадка про містечко Бібрка, яка припадає на 1211 р. Вона міститься у Галицько-Волинському літописі⁶⁸ при описі війни за галицьку спадщину після смерті Романа Мстиславовича.

Своєю назвою містечко завдячує бобрам, які заселяли мочари в долині річки Боберки. Тварина і досі є символом міста та зображена на гербі.

Бібрка отримала Магдебурзьке право на чверть століття раніше, ніж сучасна столиця України Київ 17 травня 1469 року.

Після включення Галичини до складу Австрійської монархії Габсбургів офіційна назва містечка звучала у реєстрах як «Praschnik».

⁶⁶ Меморіальна книга Бойберке. Переклад Le-sekher kehilat Bobrka u-benoteha /За редакцією доктора Шараги Фейвел Каллай. – Єрусалим, Sivan Press, 1964 (координатор проекту Беверлі Шустер Бейман). URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/bobrka/bobrka.html>// (дата звернення: 05.02.2023).; Бібрка / Я. М. Царик // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. – К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2003. URL: <https://esu.com.ua/article-39830>// (дата звернення: 05.02.2023).

⁶⁷ Biblioteka Narodowa w Warszawie / polona.pl. URL: <https://sztetl.org.pl/pl/media/103385-bobrka-widok-ogolny>

⁶⁸ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. С. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. — XVI+591 с. ISBN 5-308-00052-2. URL: <http://litopys.org.ua/litop/lit22.htm>

Єврейська громада в історії Бібрки⁶⁹

Ймовірно, перші євреї прибули до Бібрки вже в п'ятнадцятому столітті. Єврейські платники податків згадуються в документах 1625 і 1661 років. У 1717 р. місцеві євреї платили податок у розмірі 473 злотих. У 1765 р. в Бібрці жили 713 євреїв, відомо про 71 єврейських будинків і 219 християнських.

У 1710 році в Бібрці народився відомий єврейський вчений і письменник Ізраїль Бен Моше Халеві з Замостя (1710-1772). Він навчався в Замості, і деякий час жив у Берліні, де він був одним з вчителів відомого єврейського філософа, вчителя Мойсея Мендельсона. Повернувшись з Берліна, він жив у Бродах, на той час центрі єврейського життя. Він був одним з перших авторів, які у своїх творах пропагували ідеї єврейського Просвітництва – Гаскалі. У своїх працях робив особливий акцент на математиці, вважаючи, що це допоможе в розумінні Талмуду.

Організація «Tzeirie Mizrachi» в Бібрці

У другій половині вісімнадцятого століття рабином у Бібрці був раббі Сімхе бен Яков з Бібрки (Rabbi Simche ben Yaacov mi-Boiberke). Його батько був рабином у Львові.

---

⁶⁹Le-zekher kehilat Bobrka u-benoteha (Boiberke memorial book), red. Sh. Kallay, Jerusalem 1964. URL: <http://www.jewishgen.org/yizkor/bobrka/bob007e.html#page11//> (дата звернення 05.02.2023).; Krugłow A. I., *Bobrka*, [w:] *Holokost na teritorii SSSR. Encyklopedia*, red. I. A. Altman, Moskwa 2009, s. 90.; Historia społeczności <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/b/885-bobrka/99-historia-spoleczności/137114-historia-spoleczności>; URL: <https://sztetl.org.pl/pl/search/google/bobrka//> (дата звернення 05.02.2023).; Возняк Т. Бібрка // Незалежний культурологічний журнал «І». – Львів, 2007. – № 48. – С. 160-163. URL:https://shron3.chtyvo.org.ua/Chasopys_Ji/N48_Hebreyskyu_use-svit_Halychyny.pdf?/ (дата звернення 06.02.2023).

В результаті першого розділу Польщі, в 1772, Бібрка стала частиною Австрійської імперії. Під час правління імператора Йосифа II влада прагнула до нормалізації економічного та правового статусу євреїв. Були зроблені спроби розселення євреїв. Незабаром організували сільськогосподарську колонію, в якій проживало 69 єврейських сімей з брежанської поліцейської дільниці, в тому числі 8 сімей з Бібрки.

Єврейська школа «Тарбот» у Бібрці

Австрійські власті намагалися асимілювати євреїв. Їм було заборонено носити традиційний одяг, було наказано говорити німецькою, євреї повинні були взяти німецькі імена. Було введено обов'язкове шкільне навчання для єврейських дітей. Спочатку правил не дотримувалися, що змусило владу зробити їх більш суворими.

**Рабин Бін'ямін Зев
Галер, рабин Бібрки.**

Німецькі школи стали відкриватися, особливо для євреїв. Єврейські діти не могли отримати хедер, якщо не показали сертифікат, що підтверджує викладання німецької мови в школі. Подальші правила були ще більш радикальними. Єврей міг одружуватися або навчатися, провадити торгівлю тільки по пред'явленні довідки, що він навчався у німецькій школі чи вивчав німецьку мову в домашніх умовах. У Львові створили спеціальний семінар для єврейських вчителів, який підтримувався з єврейських податків. Німецько-світська школа діяла в Бібрці в 1786-1805рр.

Згідно з книгою доказовою в 1851р. в Бібрці діяло вже дві синагоги. Сильний вплив у Бібрці мали

хасиди, особливо хасидської династії раббі Меїр і рабина Брандвайн.

У 1859 у Бібрці проживало 2817 осіб, з яких 1778 були євреї. У тому ж році, австрійська влада дозволяє євреям мешкати на селі і вони розселюються довкола Бібрки.

З ініціативи спадкоємця Іполита Чайковського в Бібрці відкрилася швейна фабрика Вайс Гофа (Weiss Hoff). На поч. 19 ст. майже всі ткачі в місті були євреями. Тканини з Бібрки славилися своєю якістю й продавалися у Відні та Гданську. Бібрецькі євреї займалися торгівлею, ремеслами, перевезеннями.

У 1868 році євреї в Галичині були рівні з точки зору громадянських прав з іншими верствами населення, і з тих пір мали своє представництво у міській раді.

Молодіжна група «Shomer Hatzier» у Бібрці

На виборах до міської ради 1868 р. було обрано 24 радних. З них 10 римо-католиків, 7 греко-католиків і 8 євреїв. Тобто всі громади були представлені справедливо. Головою кагалу 1890 р. був Авраам Дугі Левінсон (Abraham Dugie Lewinsohn) а рабином раббі Сімхе Вителес (Rabbi Simche Witeles). Після нього – раббі Беньямін Галер (Rabbi Benjamin Galer).

1898 р. у Бібрці народився відомий ботанік Міхаель Зогарі (Michael Zohary, 1898-1983). 1920 р. він емігрував до Ерец Ізраель, працював у Єрусалимському гебрейському університеті. Як ботанік, який досліджував флору Близького Сходу, опублікував понад 100 наукових робіт. 1952 р. стає професором, а 1954 р. отримує ізраїльську премію за досягнення в царині науки.

У 1880 в Бібрці було 4391 жителів, у тому числі 1480 євреїв. Десять років по тому євреїв у Бібрці було вже 2395 євреїв.

Першими єврейськими юристами, які оселилися в Бібрці, були: д-р Кахане, доктор Діамант і доктор Розенталь. Пізніше переїхав сюди також д-р Авраам Шренцель, і до першої світової війни жив у Бібрці д-р Девід Ротфельд (Rothfeld).

Родина Доперманів: Хава, Роза, Фріда, Іцхак. Бібрка, 1900 р.

В Бібрці активними були два сіоністські активісти: Мечел Matizes і Шмуель Schleider. Тоді ж відбулася реєстрація групи організації збору для єврейського поселення в Палестині.

З появою на політичній сцені Теодора Герця в Бібрці також була заснована перша сіоністська організація під назвою "Achawat Ціон", першим президентом якої був Шмуель Schleider.

Найбільше євреїв мешкало у Бібрці 1910 р., коли з 5 628 мешканців 2 502 були євреями. В штетлі діяли дві релігійні гебрейські школи – єшиви. І крім Великої синагоги – бет кнессет ще 6 молитовних домів та бет мідраш. З 1901 по 1914 р. головою громади був Давид Голандер (David Hollander).

Перша світова війна⁷⁰

На початку серпня 1914 р. муніципальний поліцейський Бібрки ходив по всьому місту і барабанив про початок війни, зокрема оголошував повідомлення від Франца-Йосифа I про загальну мобілізацію у зв'язку з убивством коронного принца Франца Фердинанда в Сараєво. З кожного будинку забирали призовників, із деяких навіть 2-3. Влада конфісковувала коней у русинів. Загони австрійських солдатів марширували вулицями. За деякий час до міста повернулися поранені, дехто взагалі не повернувся. Школи міста використовували як військові госпіталі.

На початку вересня до Бібрки вторглася російська армія. Росіяни грабували, гвалтували, палили. Вони упереджено ставилися до євреїв, називаючи їх «австрійськими шпигунами». Багато з євреїв закрили свої будинки, а майно залишили в підвалах. Зібравши необхідні речі, залишили на певний час місто. По поверненні застали свої помешкання спаленими і зруйнованими. Більша частина жителів утекла за межі Бібрки. Деякі емігрували до Угорщини, Чехії, Моравії. США, дехто навіть до Відня.

Солдати російської армії спалили багато єврейських будинків і синагог. Велика синагога не була спалена. Євреїв звинуватили у спробі отруєння криниць, деяких навіть засудили до смертної кари. Рабин Ейзек Ландер зібрав навколо себе свою громаду і промовляв для них сповідальну молитву перед смертю. Саме він урятував решту євреїв, запропонувавши росіянам, що питимуть цю воду, і саме так зробили.

Після боїв залишилося десятки тіл загиблих солдатів, які цілими днями лежали на полях. Через це почалися епідемії – спочатку дизентерія, потім тиф, а згодом і холера. Не було ні ліків, ні медиків, почався голод.

Під час польсько-української війни 1918-1919 єврейська громада організувала свої власні поліцейські сили для оборони житлових кварталів.

Після Першої світової війни, в результаті епідемії і руйнівних воєн, єврейське населення в Бібрці дуже скоротилося. У 1921 році було всього 1480 бібрських євреїв.

Гетто

Під час радянської окупації (1939-1941) було розпущено єврейські установи, заборонили політичну діяльність. У результаті обмежень, накладених на приватні компанії, також погіршилось економічне становище євреїв.

Після нападу Німеччини на Радянський Союз нацисти увійшли в Бібрку 1 липня 1941 р. Місто належало Львівському округу Галичини. У Бібрці була жандармерія, поліція, кримінальна та українська поліція.

І вже 2 липня, за свідченнями очевидців, у місті відбулися погроми єврейських домів, під час яких загинуло багато людей. 10 липня в Бібрці

---

⁷⁰ За спогадами євреїв С.П. Каллая, Сема Маркуса, Мордехая Галера /Меморіальна книга Бойберке. Переклад Le-sekher kehilat Bobrka u-benotcha /За редакцією доктора Шараги Фейвел Каллай. – Єрусалим, Sivan Press, 1964 (координатор проекту Беверлі Шустер Бейман). URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/bobrka/bobrka.html> (дата звернення: 06.02.2023).

сформували юденрат і єврейську поліцію. Всім євреям, яким виповнилося 14, відразу ж наказали зареєструватися й виконувати примусові роботи.

Сімя Шульстер, 1903 р.

Орі Карти і родина, 1932 р.

У серпні почалося переселення в Бібрку єврейського населення з ближніх сіл, а також зі сіл Щирець (180 осіб) і Нові Стрілища (1252 осіб).

Кількість євреїв, які проживали в містечку (разом із переселенцями), у той час складала 3200 осіб. Наприкінці 1941-го невелику групу єврейських робітників відіслали в трудовий табір у село Куровичі.

12 серпня 1942 року приблизно 200 людей вбили, а 1260 відправили в табір смерті Белжець. Серед вбитих були всі єврейські лікарі.

Старожили свідчили, що офіційно 1 грудня 1942-го нацисти створили Бібрське гетто. Проте, очевидно, його творили поступово. 8 грудня частина в'язнів спробували втекти, проте їх зловили та вбили. У різний час на території гетто перебували близько 3600 євреїв – з міста і довколишніх сіл. 300 осіб там померли від голоду й хвороб.

Очевидці розповідають, що у всіх будинках на ринковій площі вікна й двері були забиті дошками, аби євреї не могли виходити в центр міста. Гетто охоплювало територію між обидвома синагогами, а з боку ріки було відгороджене дерев'яними щитами. Всі єврейські хати на вулиці навпроти були спалені або зруйновані. Нині ще є люди, які пам'ятають, що територія гетто зі сходу тягнулася аж до колишньої міської лазні.

13 квітня 1943 року гетто ліквідували. Тоді, за різними даними, між хутором Черемхів і селом Волове розстріляли 1070 або 1200 євреїв. Кільком сотням людей вдалося втекти з місця розстрілу, але майже всіх їх зловили та вбили.

“Я жила на Восіллю (нині вул. Слюсарська, 6), – згадує Дарія Бойко (1933 р.н.), жила поряд із гетто, – мій батько – Бойко Йосиф Семенович (1903 р.н.) – був столяром, разом із сім'єю сестри мав невеликий магазин і мешкав у триповерховому будинку поблизу синагоги. Поруч із нами жила сім'я Охримовичів. Вуличку, яка веде від нашого дому до нинішнього Кобзаревого майдану, називали Бойковою вулицею (або Бойковою горою).

Нашими сусідами були євреї Белер, Шімсон, Вайсман, Говда. Ближче від нас жив Белер, до магазину якого ми, маленькі діти, бігали купувати газовану воду – називали “содову воду”. Весь центр міста, де сьогодні парк, був забудований єврейськими магазинами. Були будівельні крамниці, продуктові, мануфактурні. У магазинах часто давали товар у борг.

У центрі також жив євреї – годинниковий майстер. Пам’ятаю ще зубного лікаря, який працював навіть тоді, коли вже було гетто. У підвалах будинків, на нинішній площі Національного Відродження, продавали молочні продукти.

Пам’ятаю, було дві синагоги – чоловіча й жіноча. Вхід до синагоги був унизу, як до пивниці. Українці жили з євреями у згоді. А коли прийшли німці, спочатку заборонили євреям виходити у центр міста. Усіх їх змушували носити пов’язки з зіркою Давида. Також такий знак треба було повісити на єврейський будинок. Потім почали звозити євреїв з ближніх сіл і селити в єврейських будинках. Пам’ятаю таке заселення на вулиці Пекарській.

Коли німці робили гетто, нас відділили дерев’яними щитами – ніби плотом. За тим парканом євреї голодували, навіть пухли з голоду. Один раз комусь вдалося відхилити штахету в тому плоті.

До нас прибігла сусідка єврейка – з родини Белерів, просила дати поїсти. Мама прийняла її, хоча дуже боялася – німці грозили розстрілом за поміч жидам. Приходила вона ще раз: “Пані Бойчихо, дайте поїсти”.

Мама впустила її до хати. Я в той час бавилася на вулиці й побачила гестапівця. Я хутко забігла до хати й попередила маму. Мамі від пережиття стерпли ноги, майже їх не відчувала.

Мама сховала єврейку Белер в підвалі. Гестапівець зайшов до нашого магазину, вибрав нитки для вишиття (певно, для коханки) й пішов. Німці не платили, брали, що їм потрібно.

Якось уночі ми почули запах диму і бензину. Підпалювали єврейські будинки, підпалили синагогу. То був Великдень 1943 року. Євреїв виводили з будинків і забирали на розстріл. Пам’ятаю, як горіли будинки, й жінки бігли на горища. Потім, коли вогонь досягнув даху, вони скакали вниз. Гестапівці стріляли в них і вбивали.

Коли забирали пана Белера, він сказав моєму татові: “Йосиф, прощай! Нами розчинять, а вами замісять”. Після цього єврейські дома залишились пустими, розграбованими, деякі спалили до тла. Наш дім зберігся, ще з тих часів є будинок напроти нашої вулиці. Божниця згоріла. Пам’ятаю, там був образ Мадонни. Ми, діти, ходили дивитися після того погрому”⁷¹

Після 1944 р. до Бібрки повернулося близько 40 євреїв.

“Питаєте, пані, про жидів, спитайте, пані, про нас, бо то були наші жиди”, – сказав селянин О. Каричорт на запитання про події, пов’язані з євреями, пише Жанна Ковба у книзі “Людяність у безодні пекла”.

⁷¹ Анна Герич, Оксана Довгаль. 77 років тому у Бібрці ліквідували гетто. URL: <https://photo-lviv.in.ua/77-rokiv-tomu-u-bibrtsi-likviduvaly-getto/> (дата звернення: 05.02.2023).

На Бібреччині українці, поляки і євреї жили разом століттями, тому геноцид був трагедією для всіх. До Другої світової війни Бібрка була мультикультурним містечком.

Синагога

Рис. 1. Проект на будову мурованої божниці ім. рабина Арона Рокаха при вул. Польній в Бібрці, кін. XIX ст. Архітектор Францішек Магеровський. ЦДІАУ у Львові, ф. 616, оп. 1, стр. 143.

У місті збереглися залишки двох синагог. Одна, так звана Велика синагога, збудована у 1821 році. Вона розташована у центральній частині міста, на північ від ринкової площі.

На північ від ринкової площі і на схід від Великої синагоги розташована божниця, яку збудували у середині XIX століття. На захід від центру міста, коло мосту був кіркут XVIII століття, на якому залишилося близько 20 мацев. Згідно з доказовою книгою, 1851 року в Бібрці діяло дві синагоги.

Після війни будівля служила продовольчим складом. В даний час залишається в руїнах. Святиня Тори, Біма, а також картини та прикраси не збережено.

Велика синагога. В радянські часи тут був кінотеатр.⁷²
Фото Романа Маленкова

Руїни Великої синагоги, 2019 рік.⁷³

⁷² URL: <https://ukrainaincognita.com/mista/bibrka/> (дата звернення: 06.02.2023).

⁷³ URL: <https://sztetl.org.pl/en/file/5983?ref=art&nid=83078/> (дата звернення: 06.02.2023).

Цвинтар

Єврейський цвинтар в Бібрці. Фото кінця ХІХ століття

«У 1962 році в Бібрці, як здається, вже не лишилося ні одного жида (то тепер кажуть «євреї», раніше в Бібрці казали тільки «жиди»). А жидівський цвинтар був багатий – мав могутні гранітні плити на надгробках. Він був там де УП, під горою. Радянська влада знищила той цвинтар у 1962 році.

Надгробки познімали й вивезли до Львова. Кажуть, що їх потім багато знаходили, як руйнували у Львові пам'ятник Леніну, в його фундаменті.

Тоді якраз на вулиці Івана Франка у Бібрці будували автостанцію. Увесь верхній шар ґрунту з жидівського цвинтаря вивезли на плац тої майбутньої автостанції й зарівняли екскаватором. Боже, разом з людськими рештками. Не раз потім бачили, як діти коло будови бавляться людськими кістками.

Та що діти не раз і дорослі навідувалися туди. Ходили, цїпками ворушили ґрунт: шукали золотих коронок.

Потім, що залишилося від людських решток, зібрали в одне місце на території автостанції, та й зробили над ними малу капличку. Отець Микола її освятив. Капличка там і зараз мусить бути. Приїздили люди з Ізраїлю, то приходили туди».⁷⁴

---

⁷⁴ Спогади мешканки Бібрки Люби Миколаївни Теодорович (†2012). Як було знищено жидівський цвинтар у Бібрці. URL: bibrka-city.in.ua/bibrka-evreiska/ (дата звернення: 04.02.2023).

Територія колишнього єврейського цвинтаря, 2019р.

Територія колишнього єврейського цвинтаря, 2019р.⁷⁵

---

⁷⁵ URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/bibrka-jewish-cemetery/>

Білий Камінь⁷⁶

Білий Камінь, липень 1917 р.⁷⁷

Перша письмова згадка про Білий Камінь датується 1493 роком на основі літописного джерела. Саме цю дату подає у своїй книзі «Powiat złoczowski» (1927) К. Жмігродзький. Його фундатором став київський каштелян князь Юрій Вишневецький, який у 1611 році збудував розкішний замок з білого каменю. Замок постав на західній околиці села Черемошня і дав назву новому поселенню⁷⁸.

У 1627 році Білий Камінь згадується як місто у грамоті власника Золочева Якова Собеського.⁷⁹

1682 року Білому Каменю надано магдебурзьке право.

Згідно з «Шематизмом» 1900 року, у селі мешкало 3726 осіб, із яких греко-католиків (українців) налічувалося 1516 осіб, римокатоликів (поляків) – 499 осіб, євреїв – 1709 осіб.

24 серпня 1939 року була підписана угода про ненапад між Німеччиною та Радянським Союзом відома, як пакт Молотова – Ріббентропа. Пакт гарантував нейтралітет Радянського Союзу в конфлікті Третього Рейху з Польщею та країнами Заходу, та давав можливість повернення Радянським Союзом втрачених Росією у першій світовій війні територій. Таємним додатковим протоколом визначались сфери взаємних інтересів обох держав у Східній Європі та поділ Польщі між ними при очікуваному у ті дні нападі Німеччини на Польщу.

⁷⁶Białykamień (z Gawroszczyzną) // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa: Druk «Wieku», 1880. – Т. I. – С. 198. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_I/198

⁷⁷URL: https://www.facebook.com/photo?fbid=198791260894267&set=pcb.198792290894164&locale=uk_UA

⁷⁸А.Т. Квасецький Давні згадки про Жуличі і сусідні поселення над річками Буг і Белзець. Історичний нарис, Чернівці. – 2016. – С. 65-66.

⁷⁹O.Ł.Charewiczowa, Dzieje miasta Złoczowa, Złoczów 1929, s.150. URL: https://sbc.org.pl/Content/82474/dzieje_miasta_zloczowa.pdf

23 вересня 1939 року підрозділи Червоної Армії увійшли до Білого Каменю. У Білому Камені вийшли зустрічати «визволителів» місцеві бідняки, євреї, москвофіли. Та їх радість була передчасною. Разом з радянськими військовими частинами до села увійшов і підрозділ НКВС. Відразу було роззброєно та заарештовано місцеву польську поліційну залогоу на чолі з комендантом Собчаком та ув'язнено в Золочеві. Було створено народну міліцію з місцевих євреїв.

За деякий час розпочалися масові арешти місцевого населення, а саме заарештовано Данила та Левка Федоруків, Стефана Минусору, Ярослава Леха та Павлину Кошіль, яких було замордовано у в'язницях Львова та Золочева у 1941 році.

17 червня 1940 року радянським солдатом був вбитий місцевий мешканець Василь Митулинський⁸⁰. Після цього випадку багато хто побачив реальне «обличчя» радянської влади і зрозумів, що було зроблено величезну помилку у вересні 1939 року.

Німецькі частини, не зазнавши найменшого спротиву, 3 липня 1941 року окупували Білий Камінь, а пізніше й інші навколишні села. Нова «влада» запровадили на теренах Золочівщини так званий «новий порядок», який вирізнявся особливою жорстокістю у відношенні до місцевого населення.

Німецькі війська в Білому Камені, 1941 р.⁸¹

⁸⁰ Архів Золочівського районного відділу РАГС. Метрична книга церкви с. Білий Камінь.

⁸¹https://www.facebook.com/photo/?fbid=198791880894205&set=pcb.198792290894164&locale=uk_UA

Єврейська громада та Голокост⁸²

Перша згадка про євреїв у Білому Камені датується 1629 роком. Проте самостійна громада була створена лише наприкінці XVII ст.⁸³

Першим рабином міста був Авраам Шмарягу, який помер у 1697 році. У 1740 році цю функцію обіймав рабин Єхіель-Міхель, а також був ще один рабин Якуб Мордехай. У другій половині XVIII століття Цві-Гірш Крістінополер став рабином у Білому Камені; пізніше, в останні роки перед смертю в 1793 р., очолював рабинський суд у Львові.

Найбільшої кількості населення громада досягла в середині XIX ст.⁸⁴ У 1880 році в містечку проживало 1634 євреї, що становило близько 52% усіх жителів (3144), а в 1890 році – 1901 особа, тобто близько 54% (3511) [1.3]. Проте наприкінці століття склалася негативна демографічна тенденція – насамперед через еміграцію у великі міста та за кордон. На межі XIX-XX століть рабинами були: Шломо Гольдберг із Бучача (бл. 1880), Іцхак Горвіц (бл. 1900) та Йошуа Пінхас, згодом дрогибицький та Освенцімський (помер у 1921). У 1892–1902 роках у містечку працювала школа, заснована бароном Гіршем. У закладі було три класи (класи), в яких навчалося 100 учнів. Згоріла під час великої пожежі в місті 1902 року.

Євреї в Білому Камені заробляли на життя переважно дрібною торгівлею в навколишніх селах і художнім ремеслом. Найбільший прибуток приносили базарні дні та щорічні ярмарки. У 1902 році була організована Hilsferein («Організація допомоги»); це було для підтримки невеликої майстерні, де кілька дівчат були найняті для виготовлення сіток для волосся. Проте після Першої світової війни цех не відновив свою діяльність.

Білий Камінь був майже повністю покинутий єврейськими мешканцями після великої пожежі 1902 року, яка повністю знищила майже всі будинки в центрі. Головними жертвами цієї трагедії стали євреї. Другий вихід відбувся під час Першої світової війни, коли тих, хто не встиг втекти, російська влада депортувала до Злочува. У серпні 1914 року російські солдати завершили руйнування міста, а також спробували спалити місцеву синагогу. Проте добротна кам'яна споруда вціліла.

У міжвоєнний період центр міста не відбудовувався. Історичні події також значно зменшили кількість євреїв – до 202 осіб у 1930 році. Зокрема молодь виїжджала, шукаючи роботу у більших центрах. Спроба створити організацію соціальної опіки в Білому Камені зазнала невдачі – після трьох років діяльності її закрили, залишивши дефіцит, який у 1933–1934 рр. досягав 2550 злотих. Тяжке економічне становище вирівнювала лише матеріальна допомога

⁸² Białykamień Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 1, red. F. Sulimierski, W. Walewski, B. Chlebowski, Warszawa 1880, s. 198. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_I/198; <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/bilyy-kamin-new-jewish-cemetery/>; Белый Камень Холокост на территории СССР: Энциклопедия / Гл. ред. И. А. Альтман. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009. С. 70-71.– 1143 с.

⁸³ Bialy Kamien, Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust, t. 1, red. S. Spector, G. Wigoder, New York 2001, s. 138.

⁸⁴ Bialy Kamien, Encyclopedia of Jewish Communities in Poland, t. II, red. D. Dąbrowska, A. Wein, A. Weiss, Jerusalem 1980. https://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_poland/pol2_00114.html

колишніх мешканців Білого Каменя, які оселилися в США. Невідомо, чи могла збідніла громада утримувати власного рабина. Номінально це був Авігор-Давід Рокіч, але чи служив він насправді, невідомо. Цей рабин загинув під час Другої світової війни.

Незважаючи на несприятливу ситуацію, різні єврейські установи та організації намагалися вижити в містечку. У 1919 році була заснована ефемерна організація сіоністської молоді. У 1929 році було засновано іншу під назвою Tshijat («Воскресіння»). Тут була бібліотека, яку через кілька років закрили. Молодіжне відділення партії Мізрахі Бне Аківа також мало недовгу історію. В 1927 р. у місті була заснована школа івриту Талмуд-Тора, яку утримували емігранти зі США; невідомо, як довго вона існувала.

Торгівлею займалися переважно євреї. У 1885 року нараховувалося 20 крамниць. Крім того була поширена торгівля шкірами, сіллю, борошном, худобою та деревиною. Кожної другої середи в Білому Камені на ринку проводився ярмарок.

Юдейське населення до першої світової війни невпинно зростало. Якщо у 1785 році в містечку юдеїв мешкало всього 558 осіб, то за століття — 1901 особа, а на початку ХХ століття їх було вже близько 2000. Юдеї мали свій цвинтар, котрий у давні часи розташовувався в межах містечка, а новий цвинтар був за його межами, навпроти християнського. Точний час заснування цвинтаря невідомий. Оскільки воно фігурує на австро-угорських мапах 1860-х років, можна припустити, що кладовище виникло не пізніше середини ХІХ ст. За словами місцевих жителів, незабаром після Другої світової війни нова колгоспна влада зруйнувала цвинтар, а територію використала під поле.

Білий Камень, територія єврейського кладовища (тепер поле).

В містечку 1884 році було засноване товариство взаємної позики, яким керували представники єврейської громади Білого Каменя. Вже за порівняно короткий час євреї зайняли практично весь центр містечка. Тут вони утримували дві свої божниці, а рабин та його помічник були звільнені від сплати податків. Наприкінці ХІХ — початку ХХ століть євреї мали свою

школу, фундатором якої був барон Гірш, а вчителювали в ній Самуель Епштейн, Ісаак Ратнер та Якуб Роттер.

Відомий уродженець Білого Каменя

Урі Цві Грінберг (22 вересня 1896, Білий Камінь – 8 травня 1981, Єрусалим)

Дитинство майбутнього поета минуло у Львові, де він одержав традиційну єврейську освіту й почав писати вірші, які з 1912 року публікувалися їдишем та івритом у різних періодичних виданнях.

Урі Цві Грінберг

1937 року – опубліковано вражаючий за змістом збірник поезій Грінберга «Книга викриття і віри», у якому поет звинуватив соціалістичне сіоністське керівництво у втраті ідеалів, оспівав Єрусалим, ганьбив Лондон та Москву й пророкував, що лише війна й кров визначать, хто буде господарем Ерец-Ізраель. Також поет різко виступав проти німецьких нацистів.

Під час Другої світової війни Грінберг не опублікував жодного рядка. Його творче мовчання не було зрозумілим для співвітчизників.

Лише 1945 року поет повернувся до своєї теми – загрози існуванню єврейського народу. У поетичному збірнику «Вулиці ріки» (1951) він оплакав усіх загиблих євреїв, своїх батьків та шістьох сестер.

У 1948, 1955, 1977 роках Грінберг нагороджувався літературною премією імені Бялика, 1957 – Державною премією.

Голокост

3 липня 1941 року німецькі частини, не зазнавши найменшого спротиву окупували Білий Камінь, а пізніше й інші навколишні села. Нова «влада» запровадили на теренах Золочівщини так званий «новий порядок», який вирізнявся особливою жорстокістю у відношенні до місцевого населення.

Першого відчутного удару зазнали юдеї. Першого ж дня окупації гітлерівці розстріляли кількадесят євреїв різного віку. Потім почалися масові погроми. На стінах будинків з'явилися накази, які зобов'язували всіх євреїв пройти реєстрацію і приступити до виконання «роботи», яка полягала в знищенні пам'ятників на єврейському кладовищі і ремонті доріг, для якого і використовували надгробки. Більшість з тих, хто вранці йшов виконувати повинність, ввечері додому не повертались: їх розстрілювали за найменшу провину, а іноді й без будь-якої на то причини.

У вересні 1942 року окупанти зігнали євреїв з Білого Каменя та навколишніх сіл до гетто в Золочівському замку, територію якого загородили колючим дротом та ретельно охороняли поліціанти. Всі мешканці гетто були

зобов'язані носити на рукаві білі стрічки з вишитими на них шестикінцевими зірками. В гетто систематично знищували жінок, старих, дітей.

Восени 1942 року більшість з них була депортована до окупованої Польщі у табір смерті Белжець – одного з чотирьох таборів, створених у межах так званої «операції Райнгард»⁸⁵, що була призначена для знищення польського єврейства, а ті, хто залишився, були пізніше розстріляні за містом та поховані у братських могилах у лісі поблизу с. Єлиховичі. Так, з більш як трьохсот місцевих євреїв вціліло лише двоє – Ісаак Гох та Авраам Крук, яких усю війну переховували українці.

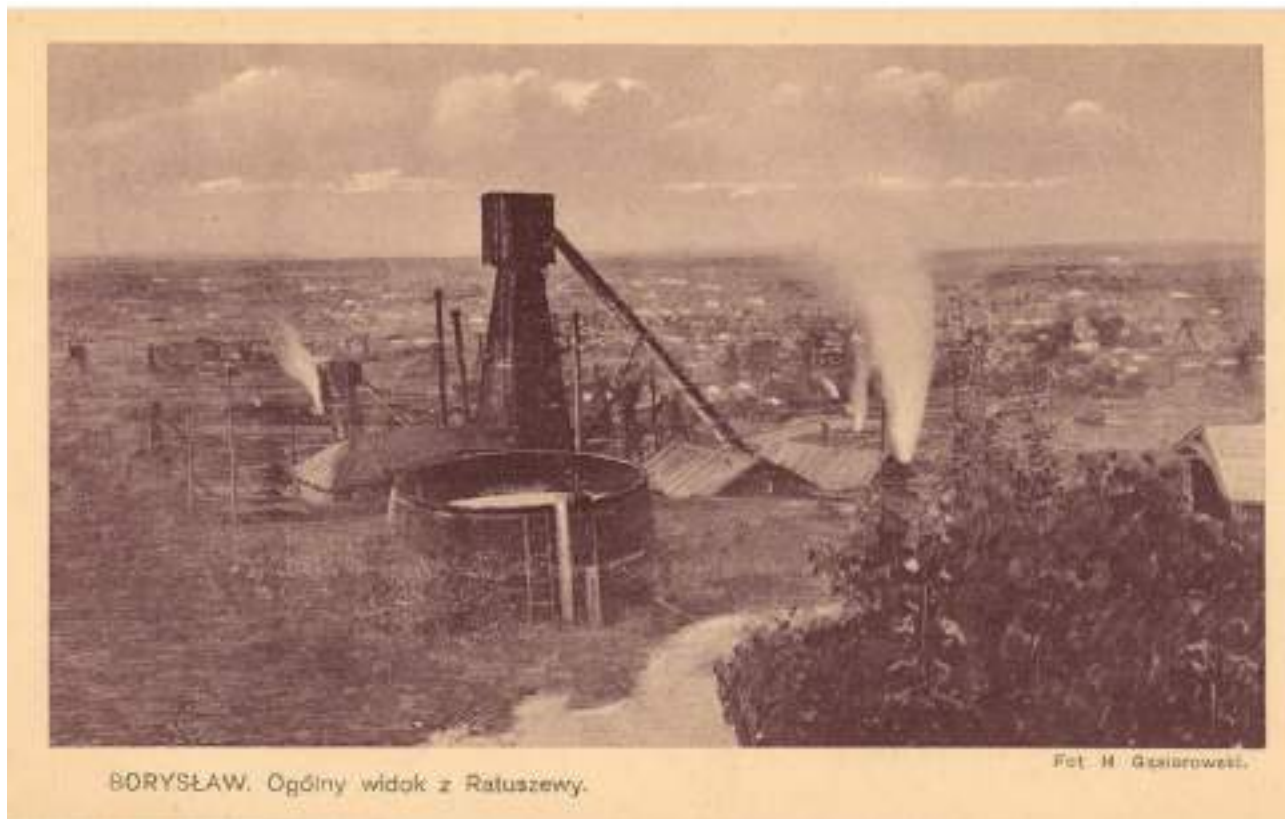
У 2005 році на місці геноциду встановлено пам'ятник.

Белжець, пам'ятний знак на спомин євреїв Білого Каменю.

---

⁸⁵ Операція Рейнгард або Рейнгардт (нім. Aktion/Einsatz Reinhard/Reinhardt) — кодова назва державної програми Третього рейху щодо систематичного винищення євреїв і циган в генерал-губернаторстві. В ході «Операції Рейнгард» з липня 1942 року по жовтень 1943 року в трьох таборах смерті (Белжець, Собібор і Треблінка) були вбиті понад два мільйони євреїв і близько 50 000 циган з п'яти округів генерал-губернаторства (Варшава, Люблін, Радом, Краків і Галичина).

Загальний вигляд від міста Борислав. Поштівка 1920 років.

(Колекція музею нафтової промисловості в Кросно)

58

Назва Борислав уперше зафіксована 19 березня 1387 року в дарчій грамоті польської королеви Ядвіги на село Тустановичі і монастир Борислав (villam Thustanowicze cum manastiro dicto Borzislav) братам Юркові та Ананію Доброславичам.

Першу писемну згадку (з відомих нам джерел) про село Борислав знаходимо у судовій справі від 24 лютого 1438 року. У ній сказано, що Яцько з Тустановичів (Iacsko de Thustanowicze) заставляє шляхетному Іллі (Iie), братові рідному, батьківські частки у селах Тустановиче, Бориславичі (Thustanowicze,

⁸⁶ Przewodnik po Borystawiu wraz z mapką ulic i placow. -Borystaw, 1933. -S.2. 3; Ilustrowany przewodnik Zagłębia Naftowego Karpat Wschodnich ze szczegolnym uwzględnieniem powiatow Stryja i Drohobycza. Stryj, 1938. -S.88. http://spzd.pl.2020/09/Biuletyn_27_INTERNET_PDF; . Галицька брама. Борислав.-Львів, 1997. No 8 (32). С.3. 3.;

Ksiega adresowa Malopolski. Lwow, Stanislawow, Tarnopol. 1936. - Lwow-Krakow, 1936. -S.111; <https://fbc.pionier.net.pl/details/nnk1pmS>;

<https://drohobychyna.com.ua/section/sb-istoriya/mista-drogobichchini/naydavnishiy-borislav/>;

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 20 maja 1930 r. o rozszerzeniu granic miasta Borysławia w powiecie drohobyskim, województwie lwowskim.; Борислав] // Енциклопедія історії України у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України.—К.: Наукова думка, 2003.— Т.1: А—В.— С.345.— 688с. іл.—ISBN 966-00-0734-5.; Гарилук М. Історична топографія середньовічного Дрогобича // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 1998. – Вип. III. – С. 164;

Borislauieze), Кропивниця, Уличне, Клодниця, Манастир, Довголука за 30 марок.

Сучасне місто Борислав на Дрогобиччині розташоване на території колишніх п'яти сіл: Борислава з присілками Потік Верхній, Потік Нижній, Раточин, Тернавка; Бані Котівської (давніше Ратична Котів); Губич та Мразниці з присілком Городище; Тустанович з присілками Буковиця, Волянка, Дуброва, Загарайці, Понерла, Хатки.

Свердловини Борислава, 1910-1914 рр.⁸⁷

Ще з часів середньовіччя у Бориславі та сусідніх з ним поселеннях існували різні промисли, а згодом і промисловості. У XVI-XVIII ст. у с. Баня Котівська та у XVIII ст. у с. Тустановичі діяла значна солеварна промисловість – з криниць видобували розсоли для виварювання з них кухонної солі. У 1617 р. та 1721 р. згадується про видобуток нафти поблизу Дрогобича та дистиляцію цієї нафти, продукти якої застосовували для змащування осей у возах і для освітлення в лампах замість олії. Державна канцелярія Австрії 1810 р. видала офіційний документ – Декрет до Гірничого суду м. Дрогобича як перший

⁸⁷ Свердловини знаходилися в Бориславі, але їхні власники жили в ошатному Дрогобичі. Борислав на зламі XIX-XX століть був "пеклом на землі" – вулицями щільним потоком текла багнюка змішана з нафтою, а в 1929 році на вулиці Панській потонули кінь і віз. Дерев'яні доріжки були містками на метр над землею, і горе тим, хто впав з такого мосту. Робітники жили в бараках, у жахливих побутових і санітарних умовах, що з часом призвело до страйків робітників. Одним із організаторів у 1926 році, згодом засудженим за підбурювання до страйку, був молодий слюсар Владислав Гомулка.

нормативно-правовий акт у гірничій галузі в Бориславі. З цього часу у Дрогобицькому Гірничому управлінні починають реєструвати бориславських підприємців з видобутку і переробки нафти й земного воску (озокериту).

Вулиця Панська, головна вулиця Борислава, 1912 р.⁸⁸

Австрійський Період історії міста 1818 р. в офіційних писемних джерелах згадується про працю місцевих робітників нафтового промислу (ріпників) Борислава та Мразниці, які займалися видобутком нафти з так званих дучок (невеликих ям) – збирали її за допомогою мітел з поверхні нагромадженої в тих ямах води.

З 1853 р. Борислав став всесвітньо відомим промисловим центром з видобутку та переробки нафти, озокериту, а згодом і газу. А призвів до цього той факт, що використовуючи бориславську нафту фармацевт Йоган Зег (02.09.1817 м. Ланьцут – 25.01.1897 м. Борислав) у березні 1853 р. у Львові винайшов технологію переробки нафти на нафтопродукти та озокериту на парафін. У 1872 р. до Борислава прокладено і введено в експлуатацію залізницю, що зумовило ще більший промисловий розвиток. І 1873 р. у Бориславі було вже 12000 ям-криниць, з яких видобутком нафти і озокериту займалися 75 великих та 779 малих підприємств, на яких працювали 10500 робітників. Цього ж року в історії експлуатації Бориславського родовища було

---

⁸⁸ Світлина від студії Wilhelm Russ. Русс був видатним фотографом із Дрогобича, який задокументував нафтову промисловість і сфотографував багато єврейських сімей у Дрогобицькій околиці. Його син Густав, який навчався в його студії, став відомим фотографом-новатором у Польщі, визнаним багатьма нагородами та відзнаками. URL: <https://kehilalinks.jewishgen.org/drohobycz/shtetls/history-of-boryslaw.html>

видобуто найбільшу річну кількість озокериту – 350 000 віденських центнерів (19 557 т 70 кг). Тодішній Бориславський промисловий басейн давав понад 80 % видобутку нафти та 100 % озокериту усієї Галичини.

З 1903 р. Борислав став першим містом Європи, де почали використовувати природний газ, видобутий із пробурених нафтогазових свердловин, у промислових цілях – спалювання у котлах для виготовлення водяної пари.

Залізничний вокзал у Бориславі⁸⁹

У 1911 р. збудовано перший газопровід супутнього нафтового газу довжиною 10 км із Борислава до нафтопереробного заводу Галичина у м. Дрогобичі, а 1912 р. побудовано другий магістральний 12 км промисловий газопровід з компресорною станцією до державного нафтопереробного заводу у м. Дрогобичі. У 1914 р. у Бориславі введено в експлуатацію перше в Європі промислово діюче газопереробне підприємство – фабрика газоліни (газолінярня), яка працювала на компресійній системі з початковою продукцією 20 тонн газоліну на місяць і діяла до 1930 р.

Після першої світової війни, коли Борислав опинився в складі Польщі, продовжився інтенсивний його розвиток як промислового і громадсько-культурного осередку Галичини та Європи. У 1922 р. нафтовою фірмою «Прем'єр» тут збудована нова велика електростанція (перша подібна в Європі), паливом для якої був природний супутній нафтовий газ із нафтогазових

---

⁸⁹ Після старту нафтовидобування у Бориславі та відкриття у Дрогобичі кількох великих нафтопереробних підприємств, появилася серйозна потреба у швидкій доставці нафти до цих підприємств, що спонукало австрійську владу до побудови залізничної гілки від Дрогобича до Борислава у межах залізничної лінії Стрий-Самбір-Хирів, яка відкрилася 31-го грудня 1872-го року. Обидва вокзали були відкриті 31 грудня 1872 року. Відстань становила 11,45 км. Цікаво, що поїздка була безплатною, а от зворотний шлях виявився платним. На станції був 1 перон і 2 краї платформи. Цікаво, що саме цим залізничним шляхом до Борислава двірським потягом навідався у вересні 1880 року австрійський імператор Франц Йосиф I.
URL: <https://www.facebook.com/photo?fbid=707511177682574&set=pcb.707511237682568>

свердловин. Електроенергія лініями електропередач також подавалася у міста Дрогобич, Самбір, Стрий та на курорт Трускавець. Видобувна та переробна нафтогазово-озокеритна промисловості, а також і суміжні підприємства й фабрики міста Борислава, були настільки великі, що у 1920-1930 рр. тут працювали ще декілька електростанцій фірм Сільва Пляна та Галичина.

У 1930 р. до міста Борислава приєднано навколишні поселення – с. Бая Котівська, с. Губичі, с. Мразниця та містечко Тустановичі, які разом утворили Великий Борислав площею 60 км² із населенням 42000 осіб.

Лепак збирає нафту з канави

1933 р. юридично були затверджені й нові міські права Борислава – місто вилучено з підпорядкування Дрогобицького староства, він став містом Львівського воєводського підпорядкування.

У 1939 р. населення міста досягло 44018 осіб. З них за релігійною ознакою декларували себе 56 % – поляками, 22 % – євреями, 18 % – українцями та 4 % – інші.

На початку ХХ ст. в Бориславі вперше в Україні було засновано спортивно-туристичний осередок гірськолижного спорту, а в 1930-х рр. взимку функціонував гірськолижний спуск з трампліном, а влітку розвивався планерний спорт, футбол, баскетбол, теніс, плавання та фехтування.

Весь період нафтопромислового розвитку Борислав було містом контрастів. Від бідних і бездомних жителів – до заможних багатіїв та мільйонерів-олігархів, від блиску багатства, швидкого технічного прогресу – до сірої бідності та примітивності нафтового басейну (часті фінансові зловживання, афери, крадіжки), від старих похилених дерев'яних хат – до добротних цегляних будинків і віл-палаців сучасних стилів та цікавої архітектури, від польових доріг та дерев'яних мостів – до прекрасних доріг і тротуарів, фігурно викладених чорною базальтовою бруківкою та кам'яними плитками, і залізобетонних інженерних мостів.

Єврейська громада⁹⁰

До 1840-х років Борислав був гірським селом із дуже невеликою єврейською громадою. Але після того, як у його межах було виявлено мінеральний віск, Борислав швидко розвивався, і кількість євреїв щороку збільшувалася. Євреї з Дрогобича приходили до Борислава шукати віск і олію. Вони копали ями глибиною сорок-сімдесят метрів без запобіжних пристроїв і виносили віск, опускаючи в ями людей у великих відрах, щоб вони копали і виносили все, що знайшли. Цих робітників, які добували віск із каміння – називали лепаками. Власниками колодязів були євреї з усїєї Галичини, як і більшість робітників. Меншість робітників становили селяни-християни з Дрогобиччини. Виробництво у такий примітивний спосіб тривало приблизно до 1890 року. Євреї приїжджали до Борислава з усїєї околиці, щоб заробити собі на життя цим промислом.

Єврейський квартал в Бориславі, 1910-1914 року.⁹¹

З року в рік кількість єврейського населення збільшувалася. У 1890 році їх було 9047, але потім, у 1900 році, було лише 7086 євреїв із загальної кількості населення в 11631. Незважаючи на свою чисельність, євреї не займали важливих робочих місць у промисловій частині виробництва нафти. До модернізації промисловості 3000 євреїв (з них 500 жінок) добували озокерит із гірських порід. Їхня щоденна зарплата становила сорок вісім крейцерів, з яких два крейцера платили кооперативу, до якого вони належали. Копач (Hauer)

⁹⁰ Dr. N. M. Gelber «Sefer zikaron li-Drohobits», Borislav voha-sevivah, Tel Aviv, 1959. URL: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Drohobycz/dro171.html>; The Tyśmienica still flows. Poland, 1978. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/borislav/borislav.html>

⁹¹ Колекція Клаудії Ердгайм. URL: <https://uma.lvivcenter.org/uk/collections/60/photos>

отримував шістдесят-вісімдесят крейцерів на день. Перевізниками та мийниками (вешерами) були переважно євреї.

Робітники, які обертали механізми бігової доріжки (Kurbeldreher), були селянами-русинами та мазурами. Але крім них, плавлення озокериту було тільки в руках євреїв. 1890-і рр. принесли серйозні зміни в склад робочої сили. Віденський земельний банк придбав великі площі в Бориславі і створив вертикальні шахти (Schachte) не старим, примітивним способом, а за допомогою сучасних парових та електричних машин. І «Банк Галіції», і «Банк Земель», які володіли більшістю нафтових свердловин, намагалися витіснити дрібних виробників. Вони досягли цього за допомогою Національного управління гірничої справи, яке було сформовано в 1880 році, і Bergbau-Polizei-Vorschriften, нових законів, які регулюють процес розкопок.

Ці правила поклали край попереднім процесам видобутку. Модернізація та механізація гірничого процесу призвела до збільшення виробництва. До 1914

Два відомі євреї Борислава. Ліворуч: Aron Itzik Friedlaender, голова ради школи Талмуд-Тора; праворуч – Srul Lipschuetz.

року тут було 268 шахтних шахт [нафтових свердловин] і 22 876 цистерн.

Малі та середні виробники почали продавати свої колодязі та шахти, створивши таким чином у 1896-1898 роках кризу для єврейської робочої сили, яка залишилася без роботи та доходу. Понад 2,5 тис. єврейських

сімей, близько 6 тис. осіб, які таким чином були виключені з виробничого процесу, опинилися на межі голодної смерті. Банки, які володіли колодязями, наймали лише християнських робітників, стверджуючи, що єврейська робоча сила була недостатньо навченою. Християни-менеджери колодязів відкрито відмовляли євреям, які шукали роботу, кажучи їм: «ідіть шукайте в Палестині».

Робітники-християни не дозволяли євреям наймати. Лише 170 єврейських робітників знайшли роботу в небагатьох єврейських фірмах, та й то не як кваліфіковані робітники, а як оператори водяних насосів, поденники, копальники вугілля та інші некваліфіковані чи допоміжні роботи.

Єврейська громада Дрогобича та Борислава волала до єврейського світу про допомогу. Були створені комітети по збору коштів. Такі організації, як ICA, Alliance і Galizische Hilfsverein зібрали півмільйона гульденів. Самі єврейські робітники звернулися до Другого сіоністського конгресу, який відбувся в Базелі в серпні 1898 р.

Єврейські робітники в копальні озокериту, 1910 р.

Джерело: <https://uma.lvivcenter.org/uk/photos/2261>

Робітники обрали доктора Герця делегатом від Борислава. Конгрес отримав петицію, підписану 172 робітниками. На одній із перших зустрічей д-р Герць публічно підтвердив отримання петиції, в якій описувалося важке становище робітників.

У кількох словах доктор Герць описав роль євреїв у відкритті та видобутку нафти, створенні промисловості та вигнанні

євреїв після того, як іноземні інвестори купили свердловини. Конгрес не мав повноважень зробити щось конкретне для євреїв. Доктор Герць звернувся до Віденського альянсу, який пообіцяв фінансову допомогу.

Представник Альянсу, доктор Фрідлендер, приїхав до Борислава і сформував комітет допомоги (членами якого були) Корнгабер, Померанц, Ліхтенштейн, Егер (директор єврейської школи) і два представники робітників. Пані баронеса Гірш внесла 10 000 флоринів, і за допомогою Альянсу 500 робітників емігрували до Америки.

Зигмунд Ердгайм, Мозес Ердгайм⁹² перед своїм будинком у Бориславі, 1910-1914рр.⁹³

⁹² Нафтовий промисловець, прихильник асиміляції євреїв. Мозес Ердгайм перестає носити пейси; посилає синів не в хедер учити Талмуд, а у польські школи. Навіть Мозесова дружина Естер, найбільша в сім'ї традиціоналістка, перестає носити перуку. Їхні сини один за одним переїзять до Відня і беруть собі нові католицькі імена. Хлопці вивчають право, медицину, а кому навчання не до снаги, той займається комерцією. Нащадки Мозеса Герша освічені та

Доктор Абрахам Зальц, який на той час був головою Ахават Сіону в Тарнові та брав участь у створенні галицької мошви в Палестині, вважав цих працівників відповідними кандидатами для цього поселення. І він, і доктор Сауль Рафаель Ландау звернулися по допомогу до єврейських організацій допомоги.

У березні 1899 року доктор Ландау привіз до Відня делегацію робітників і представив їх перед фон Гутманом, одним із власників вугільних шахт у Махаріш Острау, і було докладено зусиль, щоб їх працевлаштувати на шахтах. Доктор Ландау також допоміг доктору Зальцу залучити потенційних кандидатів для еміграції та поселення в Палестині.

Генеральна асамблея Ахават Сіону, що відбулася в Тарнові 25-26 квітня 1899 р., обговорювала плани еміграції 800 родин робітників з Борислава. Двоє представників сімей, Хаїм Фрідман і Яків Штройзер, описали їхню безвихідну ситуацію та суворі умови та вимагали докласти всіх зусиль, щоб допомогти їм емігрувати до Палестини. Асамблея вирішила негайно надіслати п'ятдесят робітників до мошави «Маханаїм» у Палестині для виконання різноманітних робіт. З цією метою Раді директорів було доручено зібрати кошти з усіх [єврейських] австрійських громад для покриття витрат.

Єврейські робітники на нафтопереробному заводі в Губичах біля Борислава. 1910-1914 рр.

заможні, його онука Теа вчиться на лікаря, займається популярним психоаналізом і особисто знайома з донькою Зигмунда Фрейда.

⁹³ Колекція Клаудії Ердгайм. URL: <https://uma.lvivcenter.org/uk/photos/2267>

Мозес Герш Ердагайм, Естер Ердагайм та їх сини
– Зіше, Озіа, Якоб, Абе та Пінкус.

«Ахават Ціон» надіслав звернення до єврейських громад Англії, Німеччини та інших країн щодо робітників Борислава з вимогою допомогти [зібрати кошти], щоб зробити можливою їхню еміграцію до Палестини. Доктор Ландау поїхав до Німеччини, щоб обговорити це питання з ложами Bnai Brith. Збір коштів вдавня, і були зібрані великі суми. Однак жоден із еміграційних планів не був реалізований.

Безробітні євреї стали погоничами коней і возів, нічними сторожами або дрібними підрядниками для різноманітних робіт. Їхнє становище було жахливим, і навіть ті, хто встиг заробити, жили в жахливих

оселях у скучених умовах.

Заможні єврейські власники колодязів (ті, хто все ще були власниками незалежних операцій) також повинні були змінити свої технології виробництва. Вони об'єдналися в компанії і навіть заснували єврейський банк для фінансування своєї промисловості. Однак він не міг конкурувати з Laender Bank і американськими, англійськими та французькими компаніями, які прийшли в той час для розробки нафтових свердловин.

Суворі правила та закони щодо виробництва також були фактором закриття малих фірм. До 1899 року із сотень початкових фірм лише дві залишилися в бізнесі.

У Бориславі був єврейський цвинтар, заснований у 1886 р. на ділянці, подарованій Давидом Лінденбаумом, У 1913 р. цвинтар було розширено. У 1890 році Віденський альянс заснував початкову єврейську школу з 353 учнями. Кількість учнів зросла до 403 у 1896 році та 554 у 1901 році. Пізніше школа була включена до освітньої мережі барона Гірша.

Так звана «Стара школа»

Шоа у Бориславі

Шоа у Бориславі мав свою специфіку. В першу чергу варто наголосити на тому, що німці були в Бориславі два рази: впродовж декількох днів у 1939 році (з 18 по 24 вересня) і повернулися сюди вже 1 липня 1941 року.

**Німецький військовий на залізничному вокзалі у Бориславі.
Липень 1941 року.⁹⁴**

Після остаточного затвердження кордону між нацистською Німеччиною та Радянським Союзом у вересні 1939 року німецькі війська залишили Борислав 24 вересня 1939 року. Згідно із радянсько-німецьким договором від 28 вересня 1939 року «про дружбу і кордони», СРСР в обмін на цю територію зобов'язувався постачати до Німеччини щорічно 300 тис. тонн нафтопродуктів, що становило річний видобуток нафти в Дрогобицько-бориславському басейні.

⁹⁴ URL: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=597612328672460&set=a.210654680701562>

Єврейські жінки перед будинком Фляйшерів в Бориславському гетто.

Джерело: United States Holocaust Memorial Museum

Попри короткотривалість, перша німецька окупація міста була досить «багатообіцяльною». Щоправда, згідно зі свідченнями українських й польських очевидців, до убивств євреїв справа не дійшла; в основному відбувалися пограбування та усілякі знущання над ними як-от гоління борід та танці на вулиці. Крім того, за досить усталеною схемою «багатих» євреїв німці змушували чистити вулиці⁹⁵, а відомим лікарям і промисловцям «казали мити туалети»⁹⁶. Видається, що саме після цього короткочасного досвіду репресій першої німецької окупації бориславські євреї мали досить вагомі причини «відчути полегшення» з приходом Червоної армії⁹⁷.

У перші ж дні після приходу німців до Борислава вибухнув погром, який

відбувався за львівським сценарієм⁹⁸. Він тривав протягом двох днів, у четвер та п'ятницю з 3 по 4 липня 1941 року, під час якого загинуло близько 300 людей, переважно євреїв. Варто зазначити, що ця кількість загиблих є досить приблизною, оскільки джерела подають дуже різні цифри: тоді як Пйотр Врубель пише про 220 загиблих і сотні поранених, українець Микола

⁹⁵ Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». – Київ: Дух і літера, 2009. – С. 241.; Адам Жарський (*Żarski A.* Okupacyjne wspomnienia z Borysława i opowiadania z ZSRR. Wydanie II (elektroniczne). – Wrocław: Centrix. Krzysztof Cebula i Tomasz Kalota, 2007. – 220 s.)

⁹⁶ Найдек Шимон (Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, (далі - АЖІН), 301/4237, Najdek Szymon).

⁹⁷ Chameides M. That War and Me: Growing Up in the Shadow of the Holocaust. - [Israel]: M. Chameides, 2001. – P. 17.

⁹⁸ Детальніше про львівський погром 1 липня 1941 року див.: *Патриляк К.* Військова діяльність ОУН (б) у 1940-1942 роках. - Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут історії України НАН України, 2004). – С. 334-337; *Круглов А.* Львов, июль 1941: Начало уничтожения // Бюлетень “Голокост і сучасність”. – Киев, 2003, № 5; *Himka J.-P.* The Lviv Pogrom of 1941: the Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd // *Canadian Slavonic Papers*. – 2011. - Vol. LIII, Nos. 2-3-4 (June-September-December). - Pp. 212-245; *Mędykowski W.* W cieniu gigantów: pogromy 1941 r. w byłej sowieckiej strefie okupacyjnej kontekst historyczny, społeczny i kulturowy. - Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 2012. – S. 241-250.

Терлецький називає цифру 70 євреїв, яких вбито німцями, і лише (!) троє – «міським шумовиння».⁹⁹ Згідно з єврейськими свідченнями, цифри варіюються між 300 та фантастичною сумою в 5000 осіб¹⁰⁰. Проте цифра в 300-350 загиблих видається найбільш вірогідною, бо саме вона найчастіше зустрічається у спогадах та німецьких документах.¹⁰¹

Подібно до львівського випадку, відкриття тіл 44 закатованих бориславців (27 українців, 16 поляків та 1 німкені)¹⁰² у підвалі в'язниці НКВД та чутки про погром у сусідньому Дрогобичі (2 липня) були основними чинниками, що спровокували антиєврейське насильство.

Зранку в четвер 3 липня після відкриття в'язниці НКВД євреїв почали витягати (джерела вказують, що часто це робили підлітки¹⁰³) з будинків для миття трупів. Переважна більшість убивств відбувалися на вулиці, а тому в колишній в'язниці НКВД під німецьким наглядом було безпечніше, ніж на вулиці, де панував роз'ярілий та неконтрольований натовп¹⁰⁴.

Після 48 годин «вільної руки»¹⁰⁵ німці зупинили погром в п'ятницю після обіду. Він став першим актом у серії антиєврейських акцій у Бориславі, наслідком яких було повне винищення єврейської громади міста. Він також був показовим спектаклем, що навчив місцеве населення, як треба ставитися до євреїв¹⁰⁶, які від цього часу були поза законом.

Загалом же у Бориславі відбулося, як мінімум, шість основних «акцій». Частину жертв було розстріляно на місці, у т.зв. «бійні» («rzeźnia»), або в навколишніх лісах, зокрема, у Броницькому лісі біля Дрогобича; решту ж було депортовано до «таборів смерті» Белжеця і Аушвіца, де більшість з них загинуло.

Під час першої з акцій (27-28 листопада 1941 року) нацисти заарештували близько 800 непрацездатних євреїв, інвалідів та старих людей,

⁹⁹ *Wrobel P. Polish-Ukrainian Relations during World War II: the Boryslaw case study: a Polish Perspective // East-European Politics and Societies. – 2012. – Vol. 26, No. 1 (February). – P. 225; Терлецький М. Страхіття Другої світової війни у бориславському басейні // Дрогобиччина – земля Івана Франка. Т. 1. - Нью Йорк-Париж-Сідней-Торонто: 1973. – С.114.*

¹⁰⁰ Говорять також про польські жертви, наприклад, про вбивство польського комуніста Станіслава Джеджица (*Wróbel P. Op. cit. - P. 226; AŻIH, 301/4237, Najdek Szymon, 11*), після смерті якого, за свідченням Ерні Клінгер, «комуністи піддалися темному тлуму і разом вбивали» (*AŻIH, 301/1096, Erna Klinger, 15*).

¹⁰¹ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941-44 годах. Сост. А. Круглов. – Київ: Институт иудаики, 2002. – С. 318; Холокост на территории СССР. – С. 98.

¹⁰² Холокост на территории СССР. – С. 98; *Терлецький М. Страхіття Другої світової війни... – С. 113.*

¹⁰³ Там само. – С. 114; *Melamed V. Organized and Unsolicited Collaboration in the Holocaust. The Multifaceted Ukrainian Context // East European Jewish Affairs. 2007. - Vol. 37, No. 2 (August). - Pp. 217-235.*

¹⁰⁴ *Ibid., 234.*

¹⁰⁵ *AŻIH, 301/4512, Anna Antler, 3.*

¹⁰⁶ *Wróbel P. Op. cit. - P. 224-226.*

яких 29 числа розстріляли поблизу нафтової вишки під назвою «Піلسудський»¹⁰⁷.

Другу наймасовішу акцію, т.зв. «переселенську» (виселити нібито мали до Пінська), було проведено на початку серпня (6-8 числа) 1942 року, коли близько 5 тис. євреїв, переважно жінок і дітей, відправили до табору смерті Белжеця¹⁰⁸.

Протягом 23-24 жовтня 1942 року відбулася третя акція, під час якої 1020 осіб депортували (напрямок невідомий), а вже на початку листопада почалася чергова облава, яка тривала майже цілий місяць (4-30 листопада 1942 року). Спійманих євреїв, переважно дружин та дітей робітників оборонної

Члени єврейської поліції в гетто

Джерело: Yad Vashem Photo Archive

промисловості («Rüstungsjuden»), тримали у місцевому кінотеатрі «Колізей», де їх «морили голодом»¹⁰⁹ без їжі і питва і 30 числа відправили до Белжеця. Вже упродовж п'ятої акції (16-17 лютого 1943 року), близько 600 осіб (серед інших робітників з міських майстерень лісопереробного заводу) було схоплено і (21 лютого) розстріляно у

вищезгаданій «бійні»¹¹⁰.

Останнім масовим винищенням єврейського населення Борислава була ліквідація гетто з 25 травня по 2 червня 1943 року, в результаті якої розстріляли близько 700 осіб, в тому числі членів єврейської служби порядку¹¹¹.

Із наближенням Червоної армії у квітні 1944 року німці ліквідували табір примусової праці «Ліманова» (*Limanowa* або *Limanowska*), де на той час все ще залишалося близько 800 євреїв; працівників вивезено до концентраційного табору у Плашові біля Кракова та Аушвіца (Освенцима). Декотрим євреям вдалося вижити на «арійській» стороні, хтось зумів сховатися

¹⁰⁷ Серед цих людей вивезли також родини членів юденрату (АЖІН, 301/1068, Маугусу Вауер, 4; інтерв'ю з Арнольдом Дістлером, записане у 1993 році у рамках проекту «Живі свідчення» Університету Макгілла (52:10).

URL: [//golem.ph.utexas.edu/~distler/shoah/index.html](http://golem.ph.utexas.edu/~distler/shoah/index.html) (дата звернення: 06.03.2023).

¹⁰⁸ Холокост на території ССРСР: Енциклопедія / Гл. ред. И. А. Альтман. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Научно-просветительный Центр «Холокост», 2009. – С. 98. Крім цих 5 тис., яких упіймали під час акції, 400 осіб було відібрано для відправки до Янівського табору у Львові, а 250 (Занкюлер пише лише про 150 осіб) врятував Бертольд Байц для роботи на нафтовому промислі.

¹⁰⁹ АЖІН, 301/1205, Fryda Koch, 23

¹¹⁰ АЖІН, 301/2139, Neli Liphart, 2139, 24; АЖІН, 301/2138, Golda Birger, 2.

¹¹¹ Холокост на території ССРСР... - С. 99.; Юлія Кисла. Виживання за екстремальних умов: Подолання минулого у Бориславі (1941-1944). URL: <https://uamodema.com/md/232-232>

у лісових бункерах, інші ж повернулися з Плашова та інших таборів примусової праці.

Пам'ять

До 1945 року Дрогобицький адміністративний район був домом для багатьох єврейських сімей, громади яких існували тут протягом століть. Після 1945 року більшість із невеликої кількості тих, хто вижив, виїхали шукати нові домівки.

Письменники, режисери, професори та журналісти, які записували історії цих яскравих громад, співали їхні пісні та розповідали їхні історії, були перетворені на попіл. Щоб відродити втрачені громади та спогади про сім'ї, нащадки та ті, хто вижив, надали свої фотографії, свої спогади та все, що вони можуть згадати з історій своїх сімей, щоб нагадати світу про те, що було втрачено.¹¹²

Анна Бланк, на початку 1920-х років

Під час нацистської навали чоловік Бланки Давид був убитий. Її та її доньок переховували праведні родини, але пізніше Бланку схопили та відправили до Освенцима. Згідно зі свідченням родича, Анна Бланка пережила Освенцим, але ослаблена та хвора, вона померла незабаром після звільнення.

Дві дочки Анни Бланки вижили. Старша дочка емігрувала до Сполучених Штатів, а молодша зрештою емігрувала до Ізраїлю.

72

**Девід і Роуз Ліхтгарн зі своїми дітьми
Анною Бланкою та Долеком, 1908 р.**

¹¹² URL: <https://kehilalinks.jewishgen.org/drohobycz/families/family-album.html#>

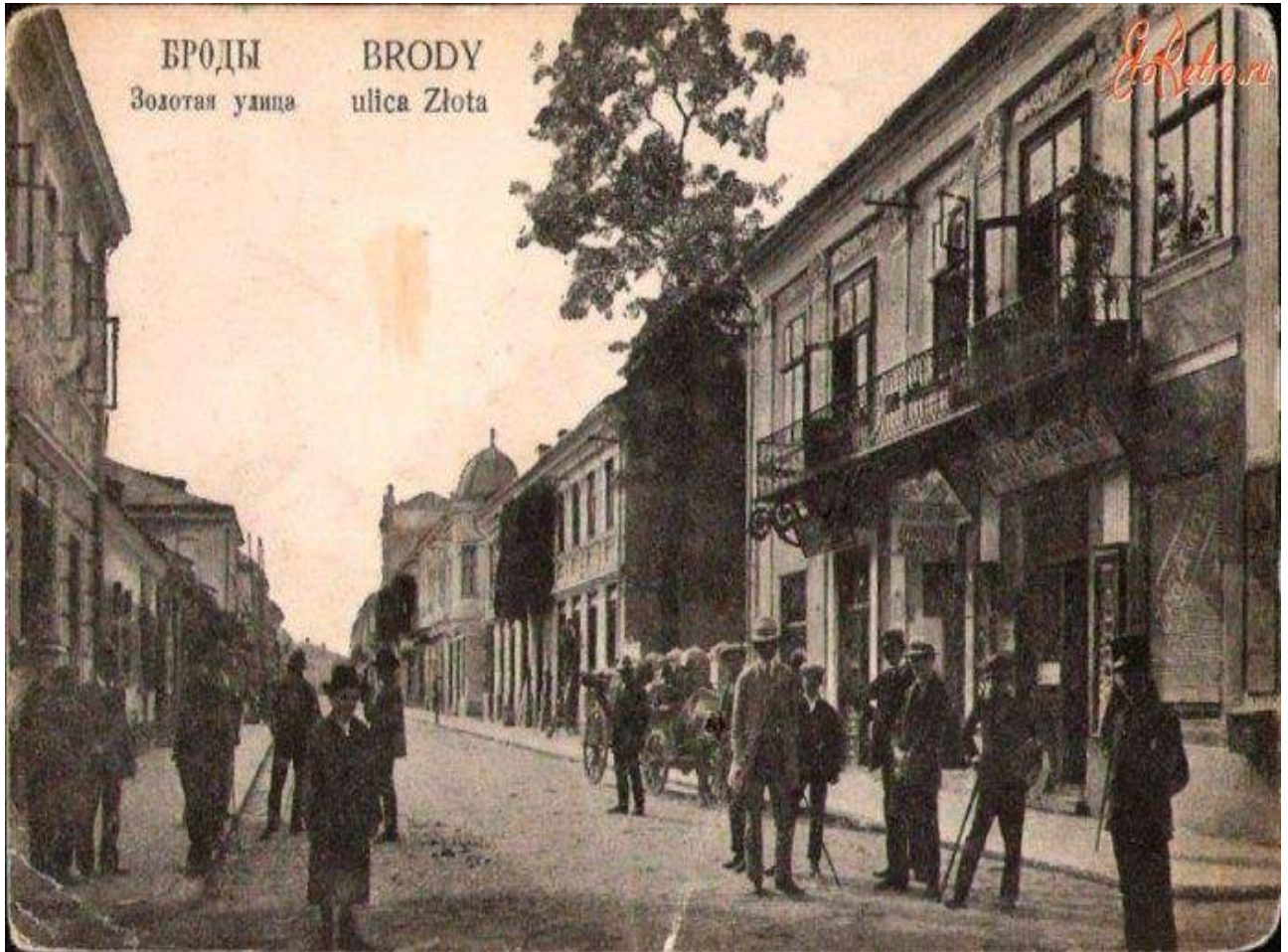

Єврейський цвинтар. Борислав, 2012 р. Автор: Рената Ганинетс.

Єврейський Цвинтар. Борислав, 2020 р. Автор: Назар Шевченко.

Броди, вулиця Золота, 1915 рік.¹¹⁴

¹¹³ Натан Міхаель Гелбер «Історія євреїв Бродів, 1584-1943» (івр. Toldot jehudej Brodi, 1584-1943, Єрусалим, 1955.; Я. Д. Исаевич, А. Г. Кержнер. Гельбер Натан-Михаэль // Энциклопедия Современной Украины: энциклопедия [электронная версия] / ред.: И. М. Дзюба, А. И. Жуковский, М. Г. Железняк и др.; НАН Украины, НОШ. Киев: Институт энциклопедических исследований НАН Украины, 2007. Т. 7. URL

[Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-25547>; Бродівський р-нм. Броди гетто, табір примусової праці для євреїв ДАРФ, ф.Р-7021, оп.67, спр.80, арк. 82.; <http://kehilalinks.jewishgen.org/Brody/brody.htm>

¹¹⁴За свою історію вулиця декілька разів змінювала свою назву. Так у XVII-XIX столітті – Золота, наприкінці XIX – початку XX століть – Стефанії (є також згадки про Франц Йосифгасе), на честь Стефанії Бельгійської, дружини кронпринца Австрії Рудольфа, ім'ям якого було названо гімназію, що знаходилася тоді в кінці вулиці. На початку XX століття перейменована на вулицю Золоту, через те, що на цій вулиці мешкали найзаможніші люди міста – переважно юдеї. У 1920-1930-х роках – вулиця Уланів Креховецьких, на честь польського уланського полку, який 1917 року відзначився в битві з австро-угорськими військами біля с. Крихівці, під час німецької окупації – Адольф Гітлерштрассе, а від 1944 року іменувалася вулицею Леніна. 1991 року рішенням Бродівської міської Ради народних депутатів повернуто історичну назву – вулиця Золота. Центр міської історії центрально-східної Європи Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://uma.lvivcenter.org/uk/about>; Фотографії старого Львова. Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://photo-lviv.in.ua/istoriya-brodiv-u-18-tsikavyh-staryh-fotohrafyah/>

Перша письмова згадка про Броди – 1084 рік у «Повчанні» Володимира Мономаха¹¹⁵ Населений пункт знаходився на кордоні Галицького та Волинського князівств.

У 1441 р. переходить до польського шляхтича Яна Сенінського.

З 1511 належить Кам'янецькому – подільським воєводам. У 1584 р. Броди купує Станіслав Жолкевський – белзький воєвода. Він отримав від короля Стефана Баторія право на заснування міста з магдебурзьким правом та заснував місто Любич (на честь фамільного герба). Але назва міста Любич не прижилася і менш як через 10 років місто знову називають Броди.

У 1629 р. від Жолкевських Броди переходять до Станіслава Конецпольського, який у 1631 р. обіймає посаду великого гетьмана коронного Речі Посполитої та перетворює Броди на свою резиденцію.

За проектом французького інженера де Боплана Броди перетворюються на місто-фортецю. Планування було здійснено за планом «ідеального міста». Броди оточував земляний оборонний вал краплеподібної форми з десятьма бастіонами. Оборонну систему міста увінчував Бродський замок (збудований за новоландською системою), розташований на західній околиці міста. Замок має форму п'ятикутника з бастіонами на кутах.

Після поділу Польщі Броди відійшли до Австрії. З 1779 по 1880 р. Броди мали статус «вільного торгового міста». Це було друге за значенням (після Львова) місто Галичини.

У 1826 р. у місті проживало 16 315 євреїв (89% населення), у 1880 р. - 15 316 євреїв (76,3% населення міста), у 1921 р., за даними польського перепису, у Бродах було 7202 євреї (66 3%).

За даними останнього польського перепису, що відбувся 1931 р., в Бродах проживало 17904 ос., з них поляків – 8031 (44,9%), українців – 3548 (19,8%), євреїв – 6266 (35%), інших – 59 (0,3%); за віросповіданням: римо-католиків – 5083 (28,4%), греко-католиків – 4390 (24,5%), юдеїв — 8288 (46,3%), інших релігій – 142 (0,8%).¹¹⁶

У 1847 році відкрили єврейську народну школу, директором якої впродовж багатьох років став відомий педагог Леопольд Герцель. Він також викладав релігію в гімназії у 1907-1908 роках.

У цей час з-поміж 688 учнів у школі навчалося 273 єврейських дітей.

---

¹¹⁵ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989. — XVI+591 с. ISBN 5-308-00052-2. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/litop/lit27.htm>

¹¹⁶ Місця нацистського терору на території Львівщини, 1941–1944 рр. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=353>

Бронзове погруддя Йозефу Роту в Бродях. У цій гімназії він навчався. 2019 р. Фото: Михайла Шишки.

Періодичні видання: "Хе-Халуц" (Піонер) – періодичне видання, яке виходило в Бродях в 1852-1889 роках. Друковане івритом. Видавець – Йошуа Хешель Шорр; «Іврі Анохі» – тижневик, що виходив в Бродях в 1865-1890 роках. Видавці — Барух і Яків Вебер.

У Бродях працювало Похоронне Братство "Хесед Ев-Емет" і різні єврейські асоціації Ал. Кімхе де Піща і Малбіц Арумім.

У Бродях було декілька політичних партій, а також існували різні сіоністичні організації, засновані на початку ХХ століття.

У Бродях народився відомий австрійський письменник єврейського походження Йозеф Рот. Ще у бродівській гімназії Рот вивчив українську мову, яку він використовував і в німецькомовних творах. «Марш Радецького» має кілька українських персонажів. Українські села описано з глибокою любов'ю, Рот навіть використовує кілька цитат українською мовою, цитує українські пісні (у перекладі на німецьку). Коли головний герой, Карл Йозеф Тротта, вмирає під Золочевом, він відповідає молитвам свого українського підрозділу, підбираючи українські слова: «Славімо Ісуса Христа!».¹¹⁷

Єврейський цвинтар

1831 р. у зв'язку із поширенням у краї епідемії холери, австрійська влада змусила місцевих юдеїв закласти новий, третій за рахунком цвинтар, на значній віддалі від міста. Відповідно, юдеї придбали ділянку за два кілометри на північ

¹¹⁷Ми пам'ятаємо. Йозеф Рот [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://zaxid.net/mi_pamyatayemo_yozef_rot_n1082480

від центральної частини Бродів, в урочищі Вапельня, що тоді належала до підміського села Малі Фільварки. Новий юдейський цвинтар діяв понад 110 років аж до часів Голокосту.

Єврейський цвинтар в Бродах. Фото Романа Захарії.

Новий юдейський цвинтар у Бродах має форму дещо неправильного прямокутника, який буквально врізається в розташований із заходу та півночі лісовий масив. Розміри пам'ятки приблизно сягають: зі сходу на захід 500 м, а з півдня на північ – 150 м. Правда, територія цвинтаря так і не була повністю використана, тому регулярні поховання тягнуться зі сходу на захід лише на відстані близько 350 м. Загальна площа території об'єкта становить близько 8 га, а ділянки з регулярними похованнями трохи більше, ніж 6 га, тобто понад 75 % загальної площі. За проведеними дослідженнями вияснили, що на кладовищі є більше 8000 поховань, з них цілих неушкоджених стел – 5477.¹¹⁸

На захід від цвинтаря у 1994 р. був відкритий пам'ятник жертвам Голокосту роботи відомого львівського художника та скульптора, вихідця з Бродщини Едуарда Бучинського.

Наказом Міністерства культури від 28.11.2013 р. № 1224 об'єкт було включено до державного реєстру Пам'яток історії та монументального мистецтва місцевого значення.

---

¹¹⁸Таємниці старовинних мацев. Нове єврейське кладовище, м. Броди. [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.jewishheritage.org.ua

**На мацеві написано: «Здійснила подорож в
Ерец Ізраель і повернулася»¹¹⁹**

Синагога¹²⁰

Перші згадки про дерев'яну синагогу в Бродях відносяться до кінця XVI ст. Через часті пожежі заможна єврейська громада міста вирішила збудувати муровану синагогу. У 1742 році було розпочато будівництво. Наріжний камінь під "Велику" синагогу заклав Іцхак Горовіц, син Якова Горовіца з Болехова, а кошти на її спорудження дав Яков Іцкович, син Іцхака Круківера. Збудована синагога була майже квадратною в плані спорудою оборонного типу (отвори в її аттику були свого роду амбразурами). Головний молитовний зал був оточений нижчими прибудовами з півдня, заходу та півночі.

У божниці зберігалися коштовні предмети богослужіння, які єврейська громада набувала століттями. З історією Великої Бродівської синагоги пов'язано чимало легенд та переказів (про засновника хасидизму Бааль Шем Това, єврейського чудотворця та рабина Шуліма та ін.).

У травні 1859 року синагога стала жертвою великої пожежі, яка знищила більшу частину Бродів. На початку XX століття проводились ремонтні роботи, про що свідчить напис (датований 1903 р.) на північному боці західної прибудови споруди. Значних пошкоджень синагога зазнала в роки II світової війни: були втрачені південна і північна прибудови. В середині 1960-х років проведено ремонт споруди і приміщення синагоги облаштували під склад.

¹¹⁹ [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://myshtetl.org/lvovskaja/brody.html>

¹²⁰ [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://uma.lvivcenter.org/uk/photos/1663>

Велика Бродівська синагога, 1925 р.

Джерело: Бібліотека Інституту Народознавства при НАНУ, Львів.

79

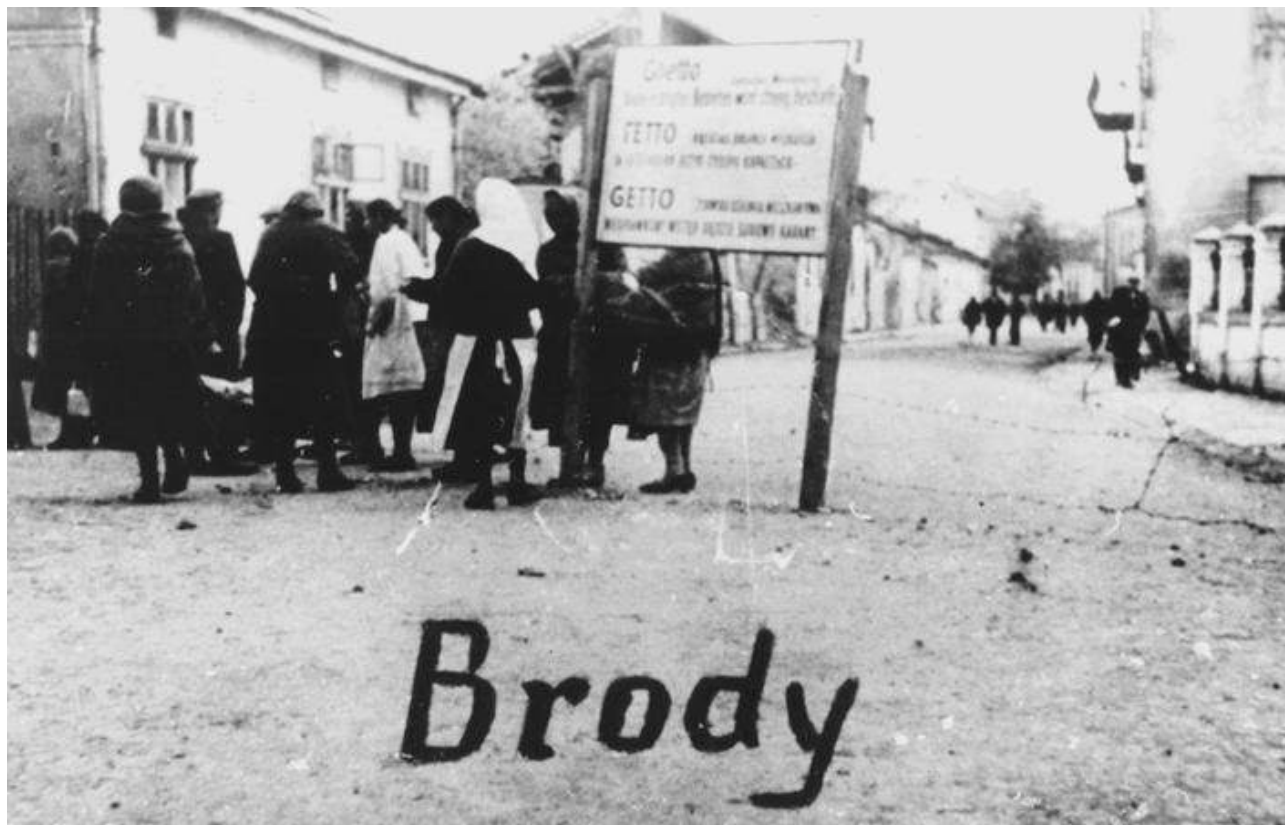
Через постійне протікання даху будівлю перестали використовувати, і вона стала пустою, що привело до швидкої руйнації. У 1991 році місцева влада намагалася провести реставрацію споруди з метою пристосування її для картинної галереї. Однак, через складну економічну ситуацію, задум не був втілений. Тепер пам'ятка перебуває в аварійному стані й руйнується під впливом природних умов. На зображенні показано Велику Бродівську синагогу з південно-східної сторони. До південної сторони прилягає одноповерхова прибудова жіночого молитовного залу (до сьогодні не збережено).

Гетто¹²¹

В міжвоєнний період Броди був повітовим містом Тернопільського воєводства. У 1939 році у місті проживало 18000 осіб. Під час німецької окупації, більшість євреїв в Бродах були зібрані в гетто. Воно було утворене німцями восени 1941 р. Тут утримувалося 12 тис. євреїв з Бродів та навколишніх сіл. Хоча до грудня 1942 р. закритого гетто не існувало, проте євреям було заборонено ходити головною вулицею, робити закупи понад годину, а всю їхню власність німці конфіскували.

¹²¹ Місця нацистського терору на території Львівщини, 1941–1944 рр. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=353>

Перша депортація відбулася 19 вересня 1942 року. За різними даними німці депортували в Белжець 2800-4500 осіб. Від 2 до 4,5 тис. осіб зібрали на ринковій площі у центрі міста та примусово вивезли до «табору смерті». Під час цієї акції багато людей, знаючи правду про Белжець, покінчили життя самогубством. Багато євреїв було вбито у їхніх домівках або на вулицях. Гетто охоплювало вулиці Броварну і Солом'яну. На такій невеликій території німці зосередили не тільки місцевих євреїв, але привезли також близько 3000 осіб з Соколівки, Лопатина і Олеська.

Гетто в Бродях¹²²

Друга акція виселення відбулася 2 листопада 1942 р., коли до Белжеця прибула група з 2,5–3 тис. євреїв, до якої також входили члени юденрату та єврейської поліції. З 1 грудня 1942 р. гетто було обгороджене колючим дротом. На двох вулицях все ще мешкало 4 тис. євреїв із Бродів та 3 тис. євреїв із навколишніх сіл та містечок. Будь-які контакти місцевих мешканців з євреями у гетто були категорично заборонені. Денна норма хліба становила 80 грам. Невдовзі у гетто поширилася епідемія тифу. Внаслідок цього взимку 1942–1943 рр. від голоду та хвороб померло близько 1,5 тис. осіб.

На початку 1943 р. тут була організована група опору на чолі зі Самуелем Вайлером. Єврейські підпільники встановили контакт із місцевим підрозділом польської Армії Крайової, звідки отримували зброю. Вони запланували організувати повстання, якщо нацисти розпочнуть ліквідацію гетто.

¹²² [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://myshtetl.org/lvovskaja/brody.html>

Напередодні цього близько 80–200 євреям вдалося втекти до лісу, де вони організували табір. Втім організувати опір в гетто не вдалося, а окремі члени групи втекли з гетто незадовго до остаточної його ліквідації. Їх доля практично невідома.

Акція з остаточної ліквідації гетто розпочалася 21 травня 1943 р. Тоді члени підпільної групи відкрили вогонь по охороні, внаслідок чого загинуло кілька українських поліцаїв та німців. У відповідь німецька охорона розпочала масовий обстріл всього гетто. Багатьох євреїв спалили живцем, інші були розстріляні на вулиці чи в лісі поблизу містечка.

Під час хаосу багатьом євреям вдалося втекти з гетто. Згодом вони приєдналися до групи єврейських партизан на чолі з Вайлером та пережили війну. Під час ліквідації гетто до табору смерті у Собібор було депортовано останніх 3 тис. євреїв. З 10 тис. єврейського населення Бродів тільки 88 пережили Голокост.

Братська могила за єврейським цвинтарем¹²³

¹²³[Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://myshtetl.org/lvovskaja/brody.html>

Ринок у Буську, 1917 р.¹²⁵

Буськ (давньоруське Божьск, Бужеск) – давньоруське волинське місто. На його місці нині м. Буськ (раніше – Бузок) Львівської обл. Уперше згадується в «Повісті минулих літ» під 1097 р.¹²⁶ Назву отримав від племінного союзу бужан, древнім осередком якого він був. Розташований при впадінні р. Полтва у Зх. Буг (притока Вісли). 1100 у Буську вокняжився Давид Ігорович (Бужське князівство). Розташовувався на рубежі з Галицькою землею, Буськ був

¹²⁴ Ціхоцький І. Історична топоніміка Буська (проблема етимологічної та хронологічної атрибуції) // Україноцентризм наукового сумління: Збірник наукових праць на пошану професора Зеновія Терлака. – Львів: Ліга-Прес, 2014. – С. 369-388.; Котляр М. Бужськ // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 1: А-В-С. 392 – 688 с.: іл. – ISBN 966-00-0734-5.; Возняк Т. Феномен галицького штетла / Тарас Возняк // Штетли Галичини. Інтелектуальний путівник / Тарас Возняк. – Львів : НКЖ “І”, 2010. – С. 3–7; Чучман В. Буськ: історико-краєзнавчий нарис. – Львів : Свічадо, 1993. — 56 с.; <https://shtetlroutes.eu/uk/busk-putvnik/>

¹²⁵ Фотографії старого Львова <https://photo-lviv.in.ua/yak-premjer-ministr-frantsiji-vidvidav-busk/>

¹²⁶ Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. – К.: Рад. письменник, 1990. – 558 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar.htm>

предметом суперечок поміж волинськими і галицькими князями. На поч. 1150-х і в 1160–70-х рр. Буськ належав галицьким князям.

У 1160-х рр. там сидів Ярополк Ізяславич з родини Мстиславичів. Збереглося городище, знайдено кераміку та ін. матеріали давньоруських часів.

1411 року Буськ отримав магдебурзьке право від князя белзького Земовита IV, а після утворення Белзького воєводства (1462 рік) став центром протяжного Буського староства (щоправда, спочатку резиденцією старости був Лопатин – тепер селище міського типу Радехівського району), якому підлягало, крім Буська, ще 10 поселень. Обидва ці фактори посприяли розквіту міста в першій половині XVII століття.

В останні роки польського панування міщани та шляхта вели непосильну боротьбу за свої права з королівським старостою Йосифом Міром. Очевидно, для цього потрібні були кошти, яких зuboжиле місто не мало. Ситуація стала нестерпною 1776 року, коли підприємливий Й. Мір викупив Буське староство в австрійського державного скарбу. В підсумку Буськ утратив привілеї вільного міста, а міщани змушені були відробляти численні повинності й навіть панщину. Від панщини Буськ звільнив імператор Йосиф II, який відвідав Буськ 1780 року, задовольнивши скаргу депутації міщан.

Реформи австрійських монархів-просвітителів, хоча й відродили інститут самоврядування й посприяли деякому пожвавленню економіки та культури, не повернули минулі розквіт і славу. Впродовж XIX—XX століть місто входило до складу Брідсько-Золочівського циркуля й Кам'яно-Струмилівського повіту Австро-Угорської монархії та міжвоєнної Польської республіки.

У 1921 р. у Буську проживало 1460 євреїв. У 1939 р. населення Буська сягало близько 8000 осіб, з них 4000 поляків, 2500 євреїв і 1500 українців.

Єврейська спільнота

Євреї згадуються у Буську вже в 1454 році. За наказом короля Сигізмунда у 1510 р. буські євреї повинні були вносити щорічно 20 флоринів золотом до королівської скарбниці через старшин львівського кагалу. У 1518 р., зважаючи на набіги татар, король звільнив євреїв на рік від податку; надалі ж вони повинні були платити не золотом, а державною монетою (по 30 грошів за флорин).

Морріс Шепс

У 1564 р. Сигізмунд Август підтвердив привілей, даний буським євреям його батьком у 1550 р., і розширив їхні права: євреям дозволялося купувати ділянки і будинки по всьому місту, зводити нові будівлі, безперешкодно продавати їх і займатися торгівлею на терені усїєї Русі і Поділля; вони могли торгувати м'ясом та користуватися всіма правами і пільгами нарівні з городянами. У 1582 р. король Стефан Баторій проголосив Буськ вільним королівським містом, яке одночасно отримало привілей «*de non tolerandis Judaeis*». Наслідки цього привілею невідомі, оскільки євреї увесь час проживали в межах міських мурів на території Нового міста.

Юридично єврейська громада Буська була частиною львівського кагалу, проте в ній існували всі інституції, зокрема синагога та цвинтар.

Серед рабинів, які діяли у Буську, слід відзначити Аарона (1540–1560) та Іцхака бен Авраама Хаеса, що працював тут у 1564–1568 рр., ставши після цього рабином у Празі. На початку XVIII ст. рабином у Буську був р. Цві Гірш бен Моше з Жовкви.

Одним із відомих уродженців міста є австрійський журналіст, політичний діяч, власник і видавець віденських газет «Morgenpost» та «Wiener Tagblatt» Морріс Шепс (1834–1902)¹²⁷, син доктора Лео Шепса.

Єврейський квартал у Буську – міжвоєнний період¹²⁸

Цікаві спогади графа Казимира Бадені¹²⁹ про єврейську спільноту: «Коли я хочу щось купити чи продати, я змушений кликати місцевого єврея. Він вміє торгувати та має контакти з різними купцями країни, а його зацікавленість в мені, як в клієнті, є гарантією того, що моє замовлення буде виконано швидко і якісно. У Галичині немає жодного великого землевласника, який не був би змушений звертатися за послугами до “дітей Ізраїлю».¹³⁰

¹²⁷ Народився у 1834 р. в Буську. Навчався в середній школі та університеті у Львові. У 1854 р. почав вивчати медицину у Відні, але пізніше захопився журналістикою. За профранцузькі ліберальні погляди Шепса різко критикували віденські антисеміти. Серед друзів Морріса було чимало французьких письменників, одним із яких був Жорж Клемансо – сенатор і прем'єр-міністр Франції. Він приїздив із Моррісом Шепсом на могилу його батька на єврейське кладовище у Буську.

¹²⁸https://galinfo.com.ua/articles/yak_zhylosya_bidnym_ievreyam_ta_tsyganam_galychyny_150_rokiv_tomu_280601.html

¹²⁹ Казимір Фелікс Бадені був відомим австрійським державним діячем. Свою політичну кар'єру він розпочав будучи депутатом галицького сейму. Згодом австрійський імператор Франц Йозеф I призначає його намісником Галичини. В 1895-1897 роках – прем'єр Австро-Угорщини і міністр внутрішніх справ. Бадені був противником революцій і національно-визвольного руху. Після відставки зі служби жив у Буську.

¹³⁰ Жорж Клемансо. У підніжжі Синаю (видержки про Буськ) / пер. з фр. та англ. Д. Димидюк // Історія Буська в документах, матеріалах і спогадах / за ред. М. Зозулі. – Буськ, 2017. – С. 181–189.

Освіта, культура, сіонізм

У ХХ ст. в Буську було дві державні початкові школи (з 7 років) для хлопців і дівчат, але не було школи для старших дітей. Багатші батьки відправляли своїх дітей у сусідні школи в Кам'янці-Струмиловій, Бродах, Золочеві або Львові. Ті, хто не міг собі цього дозволити, займалися з дітьми вдома. У Буську не було єшиви, проте будь-який підліток, який бажав продовжити свої релігійні студії після хедеру, міг самостійно вивчати Талмуд та інші юдейські книги у бейт га-мідраші. У 1908 р. створено вечірню школу для викладання івриту для дорослих. Її першим учителем був Ісраель Барух Ган. Пізніше, живучи у Хайфі, він написав спогади про цю першу школу івриту у Буську. Багато молодих людей продовжували навчання івриту на курсах для вчителів та в інших закладах єврейської вищої освіти у Львові.

З 1911 р. в Буську почав діяти клуб «Тойнбі-халле» – культурно-освітній центр для задоволення культурних потреб найбільш вразливих верств єврейської громади. Назва клубу походить від прізвища англійського економіста і філантропа, прихильника соціальних реформ Арнольда Тойнбі (1852–1883).

התאחדות גטיקבה

Відділення товариства Гатіква в Буську, 1931–1932рр.¹³¹

Культурну роботу серед євреїв Буська проводила спілка «Га-Тіква». Діяли бібліотека, читальний зал і лекційне приміщення. Популярним серед молоді був Єврейський спортивний клуб «Бар-Кохба», діяла також футбольна команда. Кілька «халуцім» із Буська приєдналися до третьої хвилі алії до Палестини. Одним із них був Мейер Дрор (Шор), засновник «Га-Шомер Га-цаїр» у Буську. Діяв притулок для сиріт, у якому було 40 дітей, а гроші на його утримання надсилали земляки з Бостона. Вони також підтримували матеріально благодійну кухню, де взимку харчувалися нужденні. Від 1921 р. діяла єврейська школа мережі «Сафа брура» (Ясна мова) з викладанням на івриті.

¹³¹ Репродукція з «Книги пам'яті Буська», ред. Абрагам Шайрі, Хайфа. – 1965.

Євреї Буська брали активну участь у різних заходах сіоністських організацій. На початку ХХ ст. в місті постала спілка «Агават Ціон» («Любов до Сіону») разом із об'єднанням молоді. Спілка заснувала єврейську бібліотеку. У місті також діяли представництва інших сіоністських молодіжних організацій, зокрема «Га-Шомер Га-цаїр», «Гордонія», «Бейтар» та чимало інших. Окрім цього в місті були представлені й політичні партії: «Загальні сіоністи», «Гітахдут», «Поалей-Ціон-лівиця» та «Яд Харуцім».

Синагога

Будівля колишньої синагоги. 2018 р.

Велика цегляна синагога, яка збереглася до сьогодні, була побудована у 1842–1843 рр. у стилі бароко. Розташована поблизу нової площі Ринок. У фінансуванні будівництва взяв участь львівський купець Якуб Гланзер. Побудована на прямокутному плані синагога має квадратну залу для молитви. Стіни, зведені з тесаних каменів, оштукатурені зовні та всередині. Стіни молитовного залу були прикрашені карнизом. Будівля освітлюється двома півкруглими і одним круглим вікном. Західна сторона розділена на два поверхи. На східній стіні була ніша для Тори, прикрашена двоповерховим неокласичним порталом, увінчаним архівольтом. З боків стояли два ряди колон із коринфськими капітелями. Під час Другої світової війни елементи інтер'єру головного залу синагоги використано як будівельний матеріал. За радянських часів у синагозі діяв спортзал, згодом її перетворили на склад, а пізніше в одній частині синагоги були житлові приміщення, з іншої ж зробили смітник. Будівля швидкими темпами руйнувалася. На початку 2000-х рр., з метою збереження цінної пам'ятки було вирішено передати незаселену частину громаді християн-євангелістів, яка частково відновила будівлю.

Цвинтар

Буський старий єврейський цвинтар вважається найстарішим в Україні і одним із найстаріших у Центральній та Східній Європі. Кіркут великий, розташований на декількох пагорбах. На ньому знаходиться найстаріша мацева на території шляху Shtetl Routes, датована 1520 р., з епітафією: «Дав прикрасу замість праху (цит. Іс.61:3). Тут похована людина чесна, р. Єгуда, син р. Якова, званий Юдою. Помер у вівторок 5-го кіслева 5281 р. від створення світу (23 листопада 1520 р.). У вузлі життя нехай буде його душа (пов'язана разом із душами) Авраама, Ісаака, Якова і усіма праведниками».

Мацеви на єврейському цвинтарі у Буську.

Єврейський цвинтар, Буськ. 2018 р.

Друга світова війна та Голокост

У вересні 1939 р. місто зайняла радянська армія, яка організувала в Буську табір для військовополонених (у стайнях маєтку родини Бадені). Тут перебувало близько 1000 польських військовополонених, яких змушували будувати дорогу Львів–Київ. Після нападу Німеччини на Радянський Союз у місцевій в'язниці відділ НКВС стратив 35 осіб.

Німецькі війська ввійшли у місто наприкінці червня 1941 року. Тоді у Буську проживало близько 1900 євреїв.

21 серпня 1942 р. відбулася перша акція, під час якої місцевих євреїв разом із євреями з Кам'янки-Струмилової було депортовано до табору смерті у Белжці. Іншу, більшу акцію, проведено 21 вересня 1942 року. Німці організували масовий розстріл євреїв Буська і Кам'янки. Страчено близько 2500 осіб.

Наприкінці 1942 р. створено гетто, до якого спровадили євреїв з околиць. Навесні 1943 р. у ньому перебувало до 3 тис. осіб, у т.ч. біженців з інших ліквідованих гетто.

У 1-й половині 1943 р. в гетто було організовано підпільний рух опору під керівництвом Якова Айзенберга. Підпільникам вдалося зібрати трохи зброї, але їх усіх нацисти схопили і вбили. Решту євреїв у Буську страчено 21 травня 1943 р., і лише групу відібраних чоловіків відправили до Янівського концентраційного табору у Львові.

З травня по листопад 1943 р. у Буську діяв табір примусової праці для євреїв. Влітку 1943 р., під час прочісування місцевості поблизу Буська, нацисти викрили 6 великих підземних бункерів зі 140 євреями, які там переховувалися. Озброєні, вони намагалися чинити опір, але зазнали поразки.

Місця пам'яті

Біля старого єврейського цвинтаря (поміж територією кладовища і заплавою р. Солотвини) знаходиться місце, де, згідно зі свідченнями місцевих мешканців, під час нацистської окупації відбувалися масові розстріли єврейського населення. Територія братських могил, як і вся площа цвинтаря, використовується місцевими жителями під пасовище для худоби. У 2004 р. представники єврейської організації «Сохнут» звели на кладовищі пам'ятник жертвам Голокосту.¹³²

Влітку 2006 р. у Буську, поблизу старого єврейського кладовища, на місці розстрілів проводилися пошукові роботи. Було знайдено рештки 450 людей, зокрема 26 дітей.

Імовірна кількість розстріляних – понад тисяча осіб. Знайдено також прямі свідчення вбивств: гільзи, кулі та зброю різного типу.

88

¹³² Буськ, пам'ятник страченим у 1941–1944 євреям, 2014, фото Віктор Загреба, цифрова колекція Осередку «Брама Гродзька – Театр NN» (www.teatrnn.pl).

Варяж, 25 серпня 1915 р.¹³⁴

Уперше Варяж згадується у 1419 році, ще одна згадка у 1482 р.

У 1538 році поселення отримало магдебурзьке право (надав король Польщі Сигізмунд I Старий на прохання власника – шляхтича Фелікса Ощовського. У XVII ст. стало власністю Матчинських. Про укріплення у Варяжі згадано в описі до мапи Ф. фон Міга.

У містечку діяв Колегіум піярів, у якому, можливо, навчався, зокрема, Вацлав Петро Жевуський.

У 1880 р. належав до Сокальського повіту, у містечку було 160 будинків і 1336 жителів та 16 будинків і 220 жителів у панському дворі (з них 218 греко-католиків, 416 римо-католиків, 911 юдеїв і 5 інших визнань), а в селі було 119 будинків і 901 мешканець (471 греко-католик, 230 римо-католиків).

На 01.01.1939 р. у Варяжі-місті проживало 1400 мешканців (300 українців, 460 поляків і 640 євреїв), а у Варяжі-селі проживало 1300 мешканців (800 українців-грекокатоликів, 370 українців-римокатоликів, 30 поляків і 100 польських колоністів міжвоєнного періоду)¹³⁵.

¹³³ Wareż, mko // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa: Druk «Wiek», 1892. – Т. XII. – S. 950. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XII/950; S. Barącz. Wareż // Rys dziejów ormiańskich. – Tarnopol, 1869. – S. 175-176. (пол.)

¹³⁴ URL: <https://kresy.org.pl/8536016,foto.html?idEntity=7811337>

¹³⁵Кубійович В. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939. – Вісбаден, 1983. – С. 82. URL: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/10893/file.pdf/> (дата звернення: 29.06.2023).

27 вересня 1939 р. відповідно до Пакту Молотова – Ріббентропа Варяж був зайнятий радянськими військами, але Договором про дружбу та кордон між СРСР та Німеччиною Сталін обміняв Закерзоння на Литву і до 12 жовтня радянські війська відійшли за Буг і Солокію та передали Варяж німцям (включений до Дистрикту Люблін Генеральної губернії). Під час Другої світової війни в місті діяла делегатура Грубешівського Українського допомогового комітету¹³⁶.

У 1944 р. село віддали Польщі, а українців вивезли до СРСР.

До 1951 р. Варяж належав до Польщі, а 15 лютого 1951 р., відповідно до радянсько-польського договору, переданий до складу УРСР. Місцеві поляки були виселені, а Варяж заселений українцями з ліквідованого села Середній Угринів.

За радянської влади село мало назву Новоукраїнка. З приходом незалежності селу повернули його попереднє найменування – Варяж.

Єврейська громада¹³⁷

Початки єврейського поселення у Варяжі сягають XVI ст. Наприкінці XVIII століття євреї становили організовану громаду. У цей період Варяж став одним із центрів белзького хасидизму. Цей рух домінував у місцевій єврейській громаді; рішуче виступав проти впливу сіоністів, які з'явилися в місті лише у міжвоєнний період.

Під час поділів Польщі Варяж належав Австрії.

У 1880 році в містечку проживало 911 євреїв, що становило близько 68% населення міста (1336). У наступні роки кількість євреїв зросла до рекордного рівня – 1486 осіб (близько 65% від загальної кількості). Проте невдовзі відбулася еміграція та вплив до більших центрів.

Перед Першою світовою війною Орлович оцінював населення міста в 1500 осіб, у тому числі 1000 євреїв. У дещо антисемітському тоні він писав про Варяж: «...на ринковій площі палац графа. Ломницького, оточений брудними єврейськими будинками.»¹³⁸.

Значне зменшення населення відбулося після Першої світової війни – у 1921 році тут проживало 520 євреїв, що становило 54% населення. У період II Речі Посполитої Варяж уже не мав колишнього значення.

Євреї займалися торгівлею (бавовняні тканини, різні вироби, шкіра, тютюнові вироби, зерно, залізо) і ремеслами (лимарство, кравецьке, столярне). Серед інших було шість корчм: Ердмана, Грюнера, Реймана і Унгера. О. Штейнберг мав круп'яну фабрику, Шифшулер і Зюссер – олійниці. Працював вовночесальний цех Л. Шіхтера. Було також кілька яток¹³⁹.

Після початку Другої світової війни більшість місцевих євреїв втекла на радянську територію. Саме місто перебувало в зоні німецької окупації. У 1941-

¹³⁶ Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії 1939-1941. – Буенос-Айрес : В-во Юліана Середяка, 1975. – С. 130-131. URL: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/10893/file.pdf/> (дата звернення: 29.06.2023).

¹³⁷ URL: <https://www.esjf-cemeteries.org/survey/varyazh-jewish-cemetery/>

¹³⁸ Orłowicz M., Ilustrowany przewodnik po Galicyi, Bukowinie, Spiszu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim, Lwów 1919, s. 88. URL: <https://www.pbc.rzeszow.pl/dlibra/show-content/publication/edition/4794?id=4794>

¹³⁹ Księga Adresowa Polski (wraz z w. m. Gdańskiem) dla handlu, przemysłu, rzemiosł i rolnictwa, Warszawa 1930, s. 807. URL: <http://bc.wbp.lublin.pl/dlibra/docmetadata?id=15917>

1942 роках тут функціонував німецький трудовий табір, де було вбито кілька сотень євреїв. У 1942 році тих, хто залишився в місті, було вбито в німецько-нацистському центрі знищення в Белжеці.

Єврейська вулиця. Варяж, 1915 р.¹⁴⁰

Варяж. Колишній єврейський цвинтар – тепер пасовисько для худоби. На цьому цвинтарі збереглося з десяток надгробків.

¹⁴⁰ URL: <https://kresy.org.pl/8536036,foto.html?idEntity=7811322>

Мости Великі¹⁴²

Перше писемне свідоцтво про існування містечка на цьому місці належить до XV ст., у 1472 р.¹⁴³ на лівому березі Рати, серед лісів існувала оселя, звана Мости або міст. У записях про село Мости в королівського збирача податків сказано: «600 овець, 2 корчми, дворища волохів». Той факт, що в Мостах у 1472 р. існувало аж дві корчми говорить про те, що ця оселя була не такою ж малою.

Далі на долю села проливають світло уривки з німецької літературної пам'ятки XV ст. З неї ми довідуємось, що в неділю 9 липня 1497 р. через Мости з Белза переїжджають хрестоносці, яких викликав на війну з турками польський король Ян Ольбрахт. Загін лицарів 400 чоловік. Секретар зробив запис про похід: «Пусте село, назване Мости і річка тут Рата». Очевидно всі селяни встигли сховатися в ліси. Наскоки татар часто руйнували країну. На Белзькій землі ті побували ще в 1450 р.

В історичних хроніках від 16 століття згадується невеличке поселення Містки, що притулилося на правому березі річки Рати, на півдорозі між Жовквою та Белзом.

Подальшу долю Містків кардинально змінив їх власник – польський король Сигізмунд II Август, який 23 липня 1549 р. видав привілей на прохання

¹⁴¹ URL: https://myshtetl.org/lvovskaja/velikiye_mosty.html

¹⁴² URL: https://myshtetl.org/lvovskaja/velikiye_mosty.html

¹⁴³ В. Пшик Укріплені міста, замки, оборонні двори та інкастельовані сакральні споруди Львівщини XIII-XVIII ст. (українською). Львів, 2008. – С.170–171. ISBN 966-8095-03-0.

белзького, люблінського старости, графа Станіслава Генчинського,¹⁴⁴ згідно з яким селу надали статус міста з одночасним запровадженням магдебурзького права. Це в історії рідкий випадок, коли дату заснування міста відомо з точністю до дня. Із вдячності мешканці вирішили назвати місто Августів — на честь короля, який призначив першим його війтом Андрія Рокицького.

Щоб якнайшвидше наповнити міську скарбницю, магістрату надали три лани поля, лазню, солодовню, броварню й ремісничу ятку. Крім цього, у міську казну надходив увесь виторг від продажу горілки, а також кожна третя мірка борошна від млина. У місті запровадили щотижневі ярмарки — в середу, і два річні — на свята Божого Тіла та Всіх Святих. Старості надавали право брати чинш від лав м'ясників, а у дні торгів — від усіх інших товарів. «Новоспечених» міщан звільнили від усіх феодалських податків і повинностей, а також від робіт біля замку. Обов'язковими залишалися лише роботи з ремонту доріг і млинів (один із них був у місті, інший — у селі Воля Дворецька, але належав місту). Для поживлення торгівлі король дозволив оселятися в Августові євреям — на таких самих правах, що й у Белзі.

Місто швидко розвивалось і розросталось. 1569 року тут нараховували 257 житлових будинків, чотири солодовні, працювали 25 пекарів і 13 столярів, міщанам належало більш ніж 31 лан поля.¹⁴⁵ 22 червня 1576 р. король Стефан Баторій підтвердив привілей свого попередника стосовно Августова.

У березні 1581 р. Ян Саріуш Замойський отримав права на Белзьке староство та Августів.¹⁴⁶

Згодом міщани виклопотали собі право збудувати міст через Рату. Ця ідея виявилася настільки вдалою, що завдяки їй місто не тільки зміцніло фінансово, а й із часом отримало нову назву. 1616 р. в Августові нараховували вже 302 житлові будинки, вісім солодовень, броварню, воскобійню, 36 пекарів, 20 шевців, були також майстри-різники (очевидно, євреї, їхньої кількості не вказують). Імовірно, у XVII ст у місті був також гутний промисел із виготовлення виробів зі скла.

1662-го на місто напали татари й майже повністю зруйнували його, вбивши та забравши в «ясир» багатьох мешканців. Про масштаби руйнації можна судити з того, що, за даними історичних документів, у шевському, кравецькому, кушнірському та ткацькому цехах залишилося лише по одному майстру. У власності міста на цей час перебувало три мости: два великі – через річку Рата, й один менший – через річку Болотня. Завдяки миту, яке отримувала міська скарбниця за користування мостами, Августову вдалося доволі швидко відбудуватися та відновити господарську інфраструктуру. Через це, починаючи з 1770 року, назва «Августів» поступово зникає з ужитку, історичних хронік і географічних мап. Натомість з'являється нова назва — «Великі Мости».

¹⁴⁴ Mosty Wielkie // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. – Warszawa: Druk «Wieku», 1885. — Т. VI. – S. 715. (пол.) – S. 715—722. (пол.)

¹⁴⁵ Михайло Грушевський. Жерела до історії України-Руси. Том 03. Описи королівщин в землях руських XVI віку. Том 3. Люстрації земель Холмської, Белзької й Львівської. — с. 142—148.

¹⁴⁶URL:https://shron2.chtyvo.org.ua/Hrushevskyyi/Zherela_do_istorii_UkrainyRusy_Tom_03_Opys_y_korolivschny_v_zemliakh_ruskykh_XVI_viku_Tom_3_Liustrat.pdf?

Нову сторінку в історію поселення вписав у 1846 р. тодішній власник Великих Мостів Юзеф Удрицький (Józef Udrycki), звівши великий корпус військових казарм. Так Великі Мости пов'язали свою долю з військовими – і військові частини до цього часу квартирують в старих казармах.

Великі Мости, казарми. 1900 р.¹⁴⁷

Від XIX ст. дедалі більшої ваги в структурі промисловості міста набуває виробництво «терпентини», «каніфолії», скипидару, різноманітних смол. Неважко помітити, що все це — продукти переробки соснової живиці, яку заготовляли в навколишніх лісах.

У 1940-1962 рр. (за винятком періоду німецької окупації) Великі Мости були центром Великомоствського району Львівської області.

Єврейська спільнота¹⁴⁸

Історія міста Великі Мости, літопис якого починається з 1472 року, як і зрештою історія багатьох інших галицьких міст, тісно переплітається з історією життя євреїв у Галичині.

Перша історична згадка про євреїв, які мешкали у Великих Мостах, датована 1563 роком. У звіті про проведення королівської люстрації (ревізії) земель і майна міста зазначено, що у місті на той час проживало 5 єврейських родин, які нараховували більше як 30 осіб.

Єврейська спільнота у Великих Мостах відігравала значну роль у формування суспільного життя міста, завдяки значному впливу високоосвіченої єврейської інтелігенції – вчителів, військових, суддів, адвокатів, урядовців, депутатів, лікарів, які підтримували тісні контакти як з представниками української інтелігенції, так і польської. Міжнаціональні стосунки мешканців міста – українців, поляків та євреїв будувались на засадах добросусідства, релігійної і суспільної толерантності.

¹⁴⁷ URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

¹⁴⁸ Петро Цимбалюк газета «Голос з-над Бугу». – 21. 11. 2006 року; Тинченко Я. Еврейские формирования Западной Украины. Гражданская война // Егупец. № 12

Промовистим є той факт, що магістрат Великомоствівської міської ради в 1934-39 рр. очолював бургомістр О. Сокальський, який був поляком (загинув у концтаборі Майданек), віцебургомістром був українець – І. Самсін, а секретарем міської ради був єврей – К. Катц (якого разом з родиною вбили фашисти).

У 1910 році у Великих Мостах проживало 5112 мешканців, серед яких було понад 1700 євреїв. Згідно статистичних даних за 1921 рік, єврейське населення у Великих Мостах скоротилося до 1142 осіб. Але вже у 1938 році населення Великих Мостів, знову зросло приблизно до 5000 мешканців, понад третину яких становили євреї.

Євреї міст і містечок Галичини активно допомагали і сприяли матеріально утвердженню молодой Західно-Української Народної Республіки у 1918 році. Під кінець 1918 р. і на початку 1919 р. єврейські організації провели низку заходів по наданню допомоги уряду ЗУНР. Ними було оголошено збір коштів до урядового фонду, зібрано для бійців Української Галицької Армії ліки, одяг, продукти і гроші – помагали чим могли. У грудні 1918 року велика група єврейських лікарів і медичних працівників (серед них Марія Горвіц, Роман Яримович, Вільгельм Нац, Лев Шаєвич, Еліас Іссерлес) зголосились добровольцями на службу до 1-го корпусу УГА, яким командував генерал О. Микитка. Навесні 1919 року в цьому корпусі був сформований єврейський курінь (полк). У ньому служили зокрема чотарі (офіцери) Мойсей Зеєманд, Лев Маргуліс, Давид Ліндер, А. Майзельс та багато інших славних синів єврейського народу.¹⁴⁹

З перших днів свого існування, уряд ЗУНР визнав євреїв самостійним народом і надавав євреям Східної Галичини 27 місць у сеймі ЗУНР. Уряд ЗУНР надав євреям право участі в органах державної влади, визнав мову ідиш офіційною мовою спілкування у всіх державних і приватних установах, а також мовою викладання в єврейських школах Східної Галичини.

Очевидець подій 1918 року, Н. Гірняк свідчив: «Жиди не тільки поставились лояльно до нас, але і чинно нас піддержували і служили в нашій армії».

Синагога

На початку ХХ ст. в містечку зводять цегляну модерністичну синагогу, яка служила центром культурно-общинного життя. На той час понад третину жителів містечка становили євреї.

Після Другої світової будівлю синагоги використовували як склад, та вже з 1950-х споруда стояла пустою, що сильно позначилося на самій будівлі. Зараз тут зберігаються мацеві з великого міського єврейського кладовища, яке не збереглося.

---

¹⁴⁹ Жидівський курінь УГА // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. Т. 2. – Париж, Нью-Йорк, 1955- 1957. – С.680; М.Феллер. Евреи в Украинской Галицкой Армии // Очерки еврейского героизма. Т.3. – К., 1997; І.Погребинська, М.Гон. Євреї в Західноукраїнській народній республіці. – К., 1997. – С. 45-46.; Тинченко Я. Еврейские формирования Западной Украины. Гражданская война // Егупец. № 12

Великомостівська синагога. *Фото Богдана Волошина*¹⁵⁰

Для вшанування пам'яті загиблих, з ініціативи Єжи Чарнецького¹⁵¹ (громадянина Швейцарії, який свою юність провів у Великих Мостах, та був змушений покинути містечко 1941 року) відбулося урочисте відкриття меморіальної таблиці жертв Голокосту 23 жовтня 2005 року, встановленої на стіні синагоги. Сюди ж принесли мацеви (надгробки) із зруйнованого єврейського цвинтаря.

На жаль, історія цієї безумовно вражаючої споруди – трагічна. В ній відбувались перші розстріли євреїв німецькими військовими. Зараз на фасаді будівлі розташували таблиці із прізвищами людей, які загинули в ті часи.

¹⁵⁰URL: <https://localhistory.org.ua/texts/kolonki/velikomostivska-sinagoga-pamiatnik-zhertvam-golokostu-zolota-galitska-provintsiia/>

¹⁵¹ Громадянин Швейцарії, доктор Єжі Чарнецький (він же Ісаак Штегер) народився та провів своє дитинство і юність у Великих Мостах. Він теж був в'язнем табору примусової праці і довбав камінь поблизу Рава-Руської. Неподалік кар'єру Ісаак випадково зустрів колишнього сусіда поляка Петровського. Той повідомив, що найближчим часом усіх євреїв буде знищено, і натякнув, що готовий сховати хлопця. 10 червня 1943 року Ісаак втік із табору й спромігся дістатися домівки Петровських. Колишні сусіди сховали хлопця у лісному бункері, а згодом роздобули для нього фальшиві документи на ім'я поляка Єжі Чарнецького. Згодом йому вдалось пробратися у Варшаву, а пізніше, рятуючись від гестапо, Ісаак-Єжі завербувався «остарбайтером» на роботу в Німеччину, де дочекався визволення у 1945 році. Після війни Єжі повернувся у Варшаву, здобув вищу освіту та оженився. З 1972 року Єжі Чарнецький з сім'єю проживає у Швейцарії. Він є автором книги «Моє життя у якості арійця», виданої у 2002 році на німецькій мові.

На фасаді синагоги розташували таблиці із прізвищами людей, які загинули в часи Голокосту.

Голокост

Вже під час першої хвилі німецької окупації у період з 16 по 23 вересня 1939 року фашисти вчиняли неодноразові акти знущань і побиття євреїв та використання їх на примусових роботах по прибиранню вулиць і нечистот. За сприяння нацистів було пограбовано і спалено кілька будинків і магазинів найзаможніших євреїв.

Кількість єврейського населення у Великих Мостах різко зросла у листопаді 1941 р. Оскільки німецьке командування видало наказ про примусове переселення євреїв, які мешкали у прилеглих до міста селах і хуторах, з метою їх концентрації в єврейському гетто у Великих Мостах. Найбільше євреїв прибуло з села Реклинець.

Кацман стоїть позаду Гімmlера, праворуч, під час візиту у Янівський табір. Джерело: IPN.

Фашисти наклали на євреїв, що перебували у Великих Мостах, сплату високої контрибуції, проводили конфіскацію їх майна та використовували євреїв на тяжких примусових роботах.

6 липня 1941 року нацисти, з допомогою місцевої поліції, зігнали 16 найбільш шанованих у місті євреїв у синагогу, де над ними знущалися, били і катували, а після цього спалили.

10 і 11 липня 1941 року на вулицях міста знову провели облави на євреїв. Більшу частину заарештованих розстріляли на єврейському

кладовищі, вцілілих погнали на будівельні та дорожні роботи.

22 липня 1941 року фашистами було розстріляно 10 євреїв. Майже щотижня проводились погроми знущання і вбивства. Як правило, акції знищення євреїв проводилися фашистами у дні найбільших єврейських свят.

Єжі Чарнецький

У серпні 1941 року гітлерівці розстріляли ще близько 80 євреїв в урочищі «Бабка».

10 травня 1942 року фашисти зігнали у гетто майже все єврейське населення, яке перебувало у Великомоствіському районі.

Частину євреїв 22 жовтня 1942 року було перевезено у сокальське гетто, де всі вони були знищені фашистами до 28 травня 1943 року.

У грудні 1942 року був створений табір примусової праці у Великих Мостах, у якому працювало понад 2 500 єврейських жінок і чоловіків з Великих Мостів та багатьох інших місцевостей.

10 лютого 1943 року, згідно наказу генерала Ф. Кацмана¹⁵², було проведено акцію по масовому знищенню єврейського населення безпосередньо у Великих Мостах. Німцями, з допомогою місцевих поліцаїв, було вбито понад 1400 євреїв у лісовому урочищі «Бабка», котре розташоване недалеко від міста, біля дороги Великі Мости – Борове. Крім цього, в той самий день у міському гетто було вбито ще близько 100 євреїв.

У липні 1944 року, після визволення Великих Мостів від фашистів, у місті залишились живими тільки 2 євреї, яким чудом вдалося врятуватися від загибелі в час кривавих «жнив» Голокосту. У листопаді 2005 року Єжі Чарнецький звернувся до Великомоствіської міської ради з клопотанням про

¹⁵² Кацман народився у 1906 р. у Вестфалії у Німеччині і ранні роки мав дуже схожі до інших типових нацистських керівників: вивчав комерцію, потім працював столяром; у 1928 р. втратив роботу і вступив до націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (NSDAP) і воєнізованих підрозділів СА; через два роки він вийшов з СА та вступив до СС (Schutzstaffel) і став брати участь у жорстоких політичних акціях у Німеччині. Операція Барбаросса привела Кацмана до Галичини, де його підвищили до групенфюрера СС давши посаду керівника СС і поліції Дистрикта Галіція, тим самим у його руках опинилася доля понад 600 000 євреїв. Він віддав наказ на будівництво Янівського концтабору і створення єврейського гетто у Львові ініціював і підтримував погроми проти євреїв у місті та організував масові вивезення у табір смерті Белжець. За його командування переважну більшість галицьких євреїв було депортовано або знищено. Після закінчення війни він втік від арешту на острів у Балтійському морі, де вдова убитого нацистського керівника Рейнхарда Гейдріха мала будинок, згодом переїхав назад до Німеччини під вигаданим ім'ям. Помер під Франкфуртом у 1957 р., і лише тоді викрилося його справжнє ім'я. // Том XXXVII: документи та інші матеріали в доказовій базі, № 257-F – 180-L; під час судового процесу над крупними воєнними злочинцями у Міжнародному військовому трибуналі, Нюрнберг, 14.11.1945 – 01.10.1946. Джерело: archive.org. Офіційна копія тексту звіту німецькою мовою з процесів Міжнародного військового трибуналу.

<https://rohattyjewishheritage.org/uk/history/katzmann-report/>

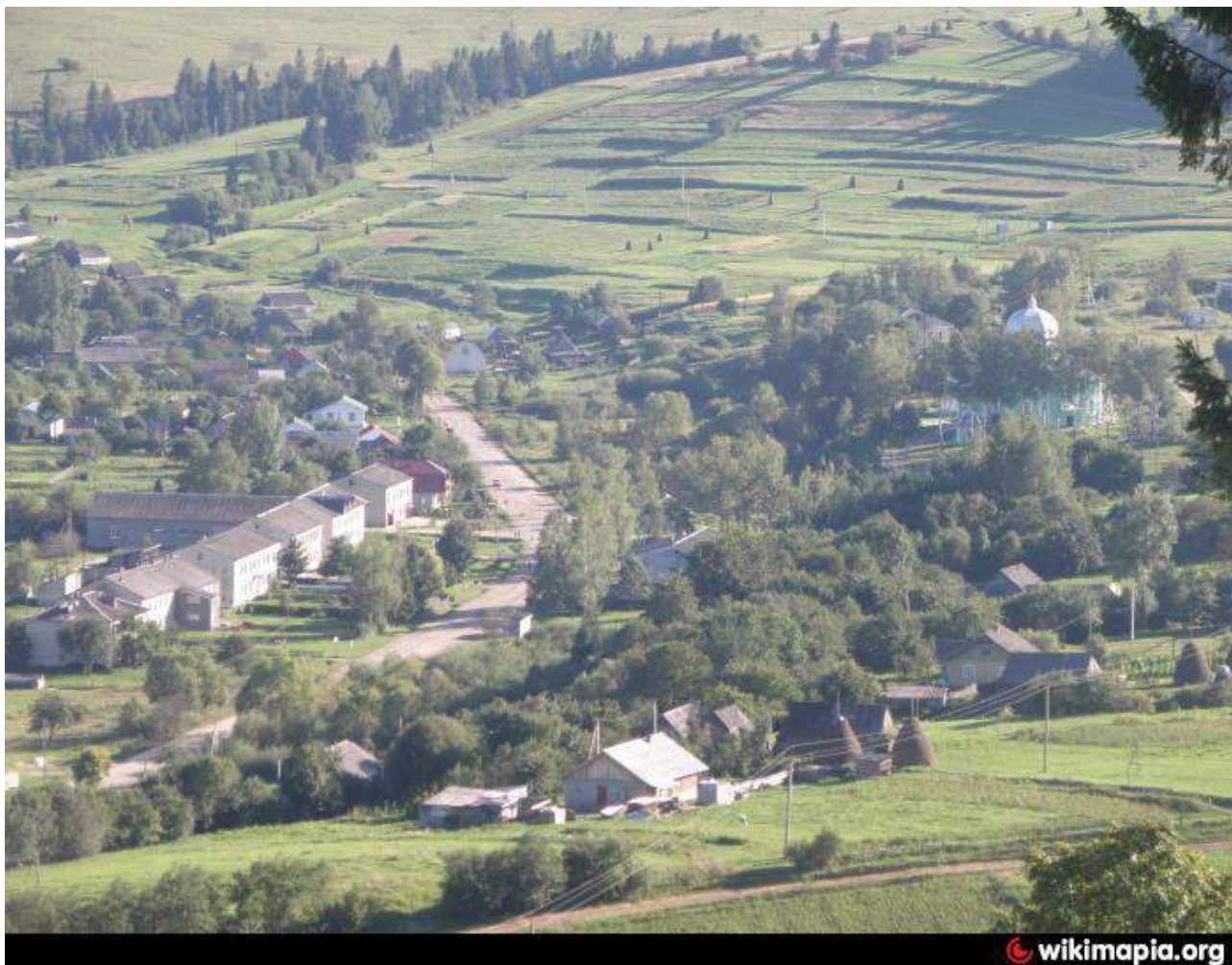
підтримку ідеї спорудження пам'ятника жертвам Голокосту в лісовому урочищі «Бабка». Ідея спорудження пам'ятника була підтримана міськими депутатами.

8 жовтня 2006 року в лісовому урочищі «Бабка» відбулося відкриття пам'ятника жертвам Голокосту.

Пам'ятник жертвам Голокосту в лісовому урочищі «Бабка», 2020 р.¹⁵³

¹⁵³ <https://krystynopol.info/memorial-zhertvam-golokostu-u-velykyh-mostah/>

Верхнє Висоцьке, 2017 р.

Вперше згадується село під назвою «Висоцьке» у письмових документах за 1430 рік. Тоді польський король Владислав Ягайло віддав його за 200 гривень Сенькові Дзюрдзьовичу-Ступницькому і зобов'язав щорічно постачати війську 100 ягнят¹⁵⁵.

Є відомості, що за часів короля Сигізмунда I Старого, Дмитро Височанський подарував одному із своїх синів Верхнє Висоцьке, другому – Комарники, а третьому – Матків з Івашківцями. Парох Комарників Щасний Саламон твердив, що ще в 1880 р. бачив у Верхньому Висоцьку фундаційний лист, який документально закріпив цей дар багатого дідича своїм синам¹⁵⁶.

Між двома війнами Верхнє Висоцьке перебувало під владою Польщі, але у вересні 1939 року за пактом Молотова Ріббентропа село було захоплено Радянським Союзом.

¹⁵⁴ Wysocko Wyżne // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. XIV, Warszawa: nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1880–1914. — S. 120-121. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XIV/120

¹⁵⁵ Гайда Ю., Шуптар В. Турківщина: історія населених пунктів. — Ужгород, 2002. — С.154.

¹⁵⁶ Богдан Воронко Витоки шляхетських родів Турківщини. (До історії походження Івана Волоха з Турки) <http://vysochanskiy-sas.com/ivan-volokh/143-bogdan-voronko-vitoki-shlyakhetskikh-rodiv>